

บทที่ 4

ปริทรรศน์วรรณกรรมพุทธศาสนา

การจัดประเภทวรรณกรรมอีสานตามเนื้อหาสาระของเรื่อง ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 3 นั้น เป็นการพิจารณาอย่างกว้าง ๆ แต่เพื่อให้นักศึกษาทางด้านวรรณกรรมท้องถิ่นได้เข้าใจ และเกิดสัมพันธภาพเกี่ยวกับวรรณกรรมอีสาน จึงจำเป็นที่จะต้องยกตัวอย่างให้เห็นธรรมเนียมการประพันธ์ (Convention) แก่นของเรื่อง (Theme) ท่วงทีการประพันธ์ (Style) ตลอดจนคุณค่าและสาระประโยชน์ในวรรณกรรมอีสานเท่าที่จะสามารถทำได้ ในที่นี้จะยกตัวอย่างเฉพาะวรรณกรรมพุทธศาสนาที่แพร่หลายบางเรื่อง

วรรณกรรมพุทธศาสนาในภาคอีสานนั้น ยังไม่ปรากฏว่าได้มีการศึกษารวบรวมกันอย่างจริงจัง ฉะนั้น จึงเป็นการยากมากที่จะสรุปว่าวรรณกรรมที่จัดอยู่ในวรรณกรรมพุทธศาสนาของอีสานนั้นมีจำนวนเท่าใด และอีกประการหนึ่งวรรณกรรมอีสานโดยทั่วไปเป็นลักษณะประสมประสานอยู่ส่วนมาก จึงยากที่จะชี้ชัดลงไปว่าเรื่องใดเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนา เรื่องใดเป็นวรรณกรรมคำสอน ฉะนั้น ในการเสนอต่อไปนี้เป็น การเสนอโดยยึดเนื้อหาสาระของเรื่องเป็นเกณฑ์ในการพิจารณา ประกอบกับความเชื่อและแนวคิดของชาวท้องถิ่นด้วยว่า ชาวท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องด้วยพุทธศาสนาก็จะจัดไว้ในกลุ่มวรรณกรรมพุทธศาสนา

วรรณกรรมพุทธศาสนาอีสาน ที่สำคัญและรู้จักกันโดยทั่วไป และควรจะต้องกล่าวถึงมีดังนี้

1. ล้ามหาชาติ (พระมหาเวสสันดรชาดก)

1.1 ที่มาของเรื่อง

เป็นวรรณกรรมพุทธศาสนาที่รวมอยู่ในเรื่อง "ทศชาติ" หรือเรียกว่า "พระเจ้าสิบชาติ" จากความเชื่อของชาวพุทธโดยทั่วไปถือกันว่า พระเวสสันดรเป็นชาติที่ยิ่งใหญ่และบำเพ็ญบารมีอันแรงกล้าก่อนที่จะเสวยพระชาติเป็นพระพุทธองค์ ต้นฉบับเดิมเขียนเป็นภาษาบาลีเป็นคำประพันธ์ที่เรียกกันว่า คาถา รวมเบ็ดเสร็จ 1,000 คาถาจบเรื่องพอดี บางครั้งเรียกว่า คาถาพัน (เทศน์เรื่องพระเวสสันดรเป็นภาษาบาลีล้วน ไม่มีการแปลเป็นภาษาไทยเรียกว่า "เทศน์คาถาพัน") วรรณกรรมเรื่องพระเวสสันดรชาดกนี้เข้ามาแพร่หลายในประเทศไทยครั้งสมัยสุโขทัย ดังปรากฏอยู่ในศิลาจารึกวัดนครชุม หลักที่ 3 จารึกราว พ.ศ. 1900 สมัยพระเจ้าลิไท ได้กล่าวถึงเรื่องมหาชาติ ซึ่งแสดงว่าได้มีการแปลมหาชาติเป็นภาษาไทย และแพร่หลายมากแล้วในสมัยสุโขทัย

ความในศิลาจารึกวัดนครชุมนั้นได้แสดงให้เห็นถึงการห่วงใยในพุทธศาสนาว่จะสาบสูญในอนาคตกาล
ดังนี้ “อันว่าพระปิฎกไตรยนี้จักหาย แลหาคนรู้จักแท้มิได้เลย ยังมีคนรู้คั่นสเล็กสน้อยไซ้
ธรรมเทศนาอันเป็นต้นว่าพระมหาชาติ หากคนสวดมิได้เลย” ต้นฉบับมหาชาติสมัยสุโขทัยคงสูญ
หายไป เราจึงพบว่า “มหาชาติคำหลวง” ฉบับกรุงศรีอยุธยา เป็นมหาชาติที่เป็นสำนวนเก่าที่
เหลืออยู่ในขณะนี้ของไทย

1.2 ต้นฉบับมหาชาติอีสาน

มหาชาติที่พบอยู่ในภาคอีสานของไทยนั้นมีหลายสำนวน หลายฉบับ แต่ละวัดแต่
ละจังหวัดต่างก็ใช้ฉบับของท้องถิ่นและคัดลอกสืบต่อมา (เพราะเป็นวรรณกรรมที่ใช้ในพิธีกรรม
เรียกว่า “บุญพระเวสส์”) การคัดลอกนี้อาจจะมีการเพิ่มเติมเสริมแต่งบ้าง หรือย่อให้สั้นเอา
เฉพาะใจความสำคัญบ้าง หรือพระภิกษุบางองค์อาจจะแต่งขึ้นมาเป็นสำนวนใหม่บ้าง แต่อย่างไร
ก็ตาม ต้นฉบับเดิมของมหาชาติอีสาน น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากมหาชาติฉบับของล้านช้าง
เพราะเหตุว่าชาวอีสานส่วนใหญ่ได้รับวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงมาโดยตลอด และพิธีกรรมบุญพระ
เวสส์ของอีสานนั้น มีลักษณะเช่นเดียวกับพิธีกรรมของอาณาจักรล้านช้างโบราณ ฉะนั้น ต้นฉบับ
เดิมเรื่องมหาชาติ (ของล้านช้าง) จึงมีการนำมาใช้เทศน์ในภาคอีสาน และภายหลังได้มีการ
ปรับปรุงบ้างดังกล่าว

1.3 เนื้อเรื่อง

โครงเรื่องมหาชาติ หรือพระเวสสันดรชาดก ฉบับอีสานนี้ มีเนื้อเรื่องเหมือนกับฉบับ
ภาคกลาง ต่างแต่สำนวนโวหารเท่านั้นที่เป็นภาษาถิ่น และสำนวนโวหารของท้องถิ่นอีสาน แต่
การแบ่งตอนและพิธีกรรมอันเนื่องด้วยวรรณกรรมเรื่องมหาชาตินี้ต่างกับภาคกลางคือ ใน
การเทศน์มหาชาติ (บุญพระเวสส์) ของอีสานจะเทศน์พระมาลัยหมื่น มาลัยแสน ด้วยดังนี้

1. มาลัยหมื่น กล่าวถึงพระมาลัยได้เสด็จไปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อนมัสการพระ
จุฬามณี (พระธาตุเจดีย์) ได้พบกับพระอินทร์ และพระศรีอารียเมตไตรย ได้สนทนาเรื่องบาป บุญ
กับพระศรีอารีย หรือพระศรีอารียเมตไตรย

2. มาลัยแสน ใจความต่อจากมาลัยหมื่น คือพระมาลัยเสด็จกลับสู่โลกและนำความ
มาเล่าแก่มวลมนุษย์เรื่องบาป-บุญ และให้เร่งกระทำความดี เน้นเรื่องพระศรีอารียจะมาโปรดโลกใน
กาลต่อไป ผู้ใดได้ฟังมหาชาติจบภายใน 1 วันจะได้เกิดทันศาสนาพระศรีอารีย

3. สังกาส คือการเทศน์บอกศักราช กล่าวถึงอายุกาลของพุทธศาสนาที่ล่วงมาตาม
ลำดับ และตอนท้ายเรื่องมีลักษณะคล้ายพุทธทำนายด้วย

4. ทศพร (เริ่มเรื่อง พระเวสสันดร)

5. หิมพานต์

6. ทานขัน (ทานกัณฑ์) ออกเสียงว่า "ทานนะขัน"
7. วนปเวศน์
8. ชูชก หรือ ชูชะกะ (ชูชก)
9. จุลพน
10. มหาพน
11. กุมารบัณฑิต (เริ่มตั้งแต่ต้นจนถึงมะที (มัทรี) ฝันร้าย)
12. กุมารบัณฑิต (มะทีออกป่า ชูชกเข้ามาขอสองกุมาร)
13. มะที (มัทรี) หรือมัทที
14. ลักกะบัน (ลักบรรพ)
15. มหาราช
16. สะชะติ หรือสะชัตติย (ฉชัตติย) ภาคกลางใช้ว่า ฉกษัตริย์
17. นครกัณฑ์
18. สะหลอง (ฉลอง) คือเทศน์เรื่องอาถรรพ์บุญพระเวสส์ และเน้นเรื่องผลบุญที่ฟังพระเวสส์สังครจะได้อพบพระศรีอารย์ พรรณนาความสุขสบายในสมัยพระศรีอารย์มาตรัสโปรดชาวโลกด้วย

1.4 ตัวอย่างสำนวน (ฉบับ ส.ธรรมภักดี)

กัณฑ์ ทศพร

- ตอนนางมุสดีจะจุติมาเกิดในมนุษย์โลก พระนางได้ขอพรจากพระอินทร์มาเกิดในเมืองสีพีราชภูริ กวีอีสานได้พรรณนาเมืองสีพีราชภูริ ไว้สวยงามตามจินตนาการของกวี ดังนี้

ค้นว่า ข้าคลาดจากพระราชสมภารมหาราชแล้ว

ขอให้ผู้ข้าเมื่อเป็นอัศวมเหสีราชเทวี	เสวยศรีสมบัติในกรงกลางผาสาท
ราชมนเทียรแห่งพระยาสีวีราชภูริ	แลผาสาทอันนั้นให้มื่นกยุงยางทางแค้นแค้นลง
หงส์เขียนเทียนกล้าแขกเต้าแลหงสา	มาพื่อนสาธยายสั่งต้องขานขันแข่งกันไปมา
แลประกอบด้วยนางขับแลนางพื่อน	ย่อนดาบพื่อนระเม็ง
ขับเพลงพิณตีพิณพาทย์	เดียรดาชไปด้วยคนเปี้ยค่อมทั้งหลาย
ขอให้มิชาวพ่อค้าเป็นขุนบวรระบัดแลงาย	ถวายเป็นข้า แลผาสาทนั้นอย่าให้มีเซชวน
ป่องเยียมสิขรเบ็งจา	อันรจนาด้วยแก้ว 7 ประการ
แลมีเสียงอันม่วนยินงาม	ใสสุดดังเสียงสุริยะดนตรี
ในกาลละเมื่อหับแลไซ	ขอให้มิอมตย์ฝูงฉลาด

อาจปลูกเดินตกแต่ง
ข้าขอพระพรอันนี้ต่อมมหาราชเจ้า
นี่แลเนตดา
ทวิเศษเขี้ยวงามบัววิสุทธิ

ขึ้นปลาเหล้ายาสุเมื่อสุยาม
เป็นค้ำก่อนทั้งมวลก็ข้าแล
ขอให้ข้ามีดวงเนตร
ดุจดั่งตาเนื้ออันออกมาได้อันหนึ่ง ก็ข้าเทอญ

อธิบายศัพท์

เมื่อ-ไป กลับไป
ผาสาท-ปราสาท
เขียน-นกเกรียน เกียนก็ว่า
ย่อน-เพราะ เหตุว่า
บัวระบัด-ปรนนิบัติ
ป้องเยี่ยม-หน้าต่าง ปองเอี่ยมก็ว่า
ม่วน-สนุกสนาน เบิกบาน
ขึ้น-เนื้อ ขึ้นเนื้อ
ดอม-ด้วย อยู่ด้วย

กรง (ออกเสียงว่าขง)-เขต ขอบเขต
แอนแวน-อ่อนช้อย
อ้อง-ร้อง
เบียด่อม-คนเปลี่ยคนค่อม
แลงกาย-เย็น เช้า
เบ็งจา-เบญจ
เดิน-เดือน
สุ-ทุก ออกเสียง ซุ คุ ก็มี
บัววิสุทธิ-บริสุทธิ์

หิมพานต์

- ตอนนางมะที (มัทรี) ทูลลาพระเจ้ากรุงสุโขทัยเพื่อติดตามพระเวสสันดรไปเขาวงกต
เชิงตัดพ้อ กวีอีสานได้แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการแปลบาลีเป็นภาษาไทยท้องถิ่น (แปล
ตามอรรถ) ได้อย่างคมคาย

ขตติย ข้าไหว
ชีวิต กิยาอันผู้ข้า
น เสโย ก็ประเสริฐ
อุชชาลยิตวา ดั่งไฟไหม้เป็นแปว
เสโย ก็ประเสริฐกว่า
เทว ข้าไหวสมเด็จมหาราชเจ้า
อันว่า แม่ช้างตัวตะเดินในป่า
คือว่าตรอกห้วยแลราวเขาไปที่ราบแลปราบ

มหาราชเจ้าตนเกิดในวงศ์กษัตริย์
หากมาพลัดพรากจากราชสมภารมหาราชเจ้าแลมีชีวิต
มรณ อันว่า กิยาอันตายกับดอมมหาราชเจ้า
แล้วแลโตน ตายไปในกองไฟนั้น
อันพลัดพรากจากราชเจ้าก็ข้าแล
ข้าจักอุปมาดังนี้
อนุเวติ ก็ไปตามคชสารตัวประเสริฐอันตะเดิน

อธิบายศัพท์

กิยา-กริยา
ดอม-ด้วย อยู่ด้วย
โตน-กระโดด กระโจน

อันตาย-อันตราย
แปว-เปลว เปลวไฟ

- มหาชาติฉบับอีสานมีความแตกต่างไปจากฉบับอื่น ๆ ตอนที่ชาวเมืองชัยปุระ เวสสันดร พระเจ้ากรุงสัญชัยไม่ได้โกรธพระเวสสันดร และความรู้สึกป้องกันอีกด้วยเมื่อประชาชนขับไล่ แสดงให้เห็นว่าวีอีสานไม่เห็นพ้องกับต้นฉบับภาษาบาลี เพราะเห็นว่า พ่อ-ลูก ย่อมเข้าข้างและป้องกันเมื่อภัยมาถึง ซึ่งเป็นค่านิยมอันแท้จริงของอีสานก็เป็นไปได้ จึงพบข้อความในมหาชาติอีสาน ดังนี้

พระยาบรมศรีสัญชัยได้ยื่นคำอ้อนนั้น	ก็เขวดกฏหมายรำเพิงว่า
ชาวสี่พีทั้งหลายใครจักฆ่าลูกกู	พระยาเวสสันดรแท้ดีหลี
เจ้ามีราชรำเพิงสนันแล้ว กล่าวว่	
กมม ชิบปโหมมา สี่พีภูจจาปี	วินสสุต
ดูรา ทานทั้งหลาย	เม่น่าชาวชนบทนิคมทั้งมวลและพลเมืองก็ดี
ผิวว่าแลจกให้จับหายเสีย ก็จูงให้จับหายเทอญ	อันว่ากูพระองค์
น ปพพาเซยยู	บ่เพิงขับหนีงลูกอันหาโทษบ่ได้
สี่วิน วจนา ด้วยถ้อยคำแห่งชาวสี่พีทั้งหลาย	จากบ้านเมืองแห่งตนดังกูพระองค์ว่าอันจา
ปุตโต อันลูกกูพระยาเวสสันดรเจ้า	หากเกิดมาแต่อกอันเป็นราชวงศาแห่งกูแท้ดีหลี
อห อันว่ากู น ทพเภย	บ่ควรกระทำร้ายแก่ลูกกูแท้ดีหลี
ลูกกูพระยาเวสสันดรนั้น	มีศีลอันบริสุทธิ์ยิ่งนัก
อลิโล โกปี คำอริติเตียน	แห่งพระอริยะเจ้าทั้งหลายก็จักได้แก่กู
ปสเว	ก็จักได้ส่วยวิบากกรรมยิ่ง
กถ มาตยาเส ดังถาเฮาจักฆ่ายังลูกผู้ประเสริฐ	ด้วยหอกดวงกล้าพร้าดวงคมสิ่งนั้นจา

อธิบายศัพท์

เขวด (แกวด)-ตีตราประทับ	รำเพิง-รำพึง
ดีหลี (อีหลี)-แท้ ๆ จริง ๆ	สนัน-ฉนั้น
เพิง-พึง	อันจา (นั้นจา)-เป็นสร้อยคำลงท้าย
ดวง-ลักษณะนามของมีด	

ทานกัณฑ์ (ทานนะขัน)

กวีอีสานได้แสดงให้เห็นทัศนะแห่งปรัชญาชีวิตในสังคมอีสานไว้หลายตอน โดยเฉพาะค่านิยมของหญิงที่เป็นกุลสตรีพึงปฏิบัติต่อสามี เช่นต้องยอมตกระกำลำบากพร้อมกับสามี โดยเฉพาะเมื่อสามีต้องยากลำบาก หญิงต้องเอากายรองรับความยากลำบากนั้นแทนสามี กล่าวคือภรรยาที่ดีนั้นต้องมีลักษณะเป็น "ทาสีภรรยา" นั่นเอง

ดังนี้

- พระนางมัทรีได้กล่าวต่อพระเจ้ากรุงสฤษัชัย ตอนจะลาจากไปสู่ป่ากับพระราชสามี

ยาสา สพฺพทา แม่นทุกชีได้มีท้อฟ้า	ข้า่น้อยจกั๊กมหน้าคอยอดเอา
ขอตามเงาคีค้อยผิวแต่น้อยยังห้าม	หญ้าคมบางแกมแฝกหญ้าปล้องแพรกเกมคา
ปพฺพชา หญ้ามุงกระต่าย	หญ้าปล้องคายนคปาวข้าจกเอาอกเพิก
ให้หญ้าเล็กเป็นคลอง ข้าบปองให้ยาก	ลำบากแก่ผิวตน พ้อเอย...
ข้ามัตรี บมีให้ผิวตักช้า	เป็นกำพร้าวากพอยาม ข้าขอตามจงได้
ในป่าไม้ดงดอน แม่นว่าผิวข้าตาย	ข้าจกตายจงได้ ในป่าไม้หินผา
แม่นว่าแผ่นดินหนา บ่แตกเป็นช่อง	ข้าจกบองเป็นรู คั้นว่าเห็นผิวอยู่จันใด
ข้าจกขอไปตามบาท บ่คล้อยคลาดสักยาม	

อธิบายศัพท์

ท้อ-เท่า	คีค้อย-สม่าเสมอ	เนื่อง ๆ	ปาว-หญ้าสามเหลี่ยม
บอง-เจาะให้เป็นรู			

ชูชก (ชูชกะ)

บุคลิกภาพของนางอมิตตา ซึ่งเป็นตัวแทนของหญิงชาวบ้านแบบไทย ๆ กวีอีสานได้ชี้ให้เห็นบุคลิกของหญิงชาวบ้านในชนบทไทย ควรเป็นคนพุดน้อย กิริยาสงบเสงี่ยม ถึงแม้ว่าจะถูกรังแก หรือโกรธซึ่ง ก็ไม่แสดงกิริยาโวยวาย จัดจ้าน ดังนี้

ดูรา ท่านพราหมณ์	ตั้งแต่แรกวันนี้เมื่อหน้า
อห้ อันว่ากู น คจฉามี	ก็บไปสู่ทำเพื่อตักมายังน้ำแก่ท่านแล
เยน ว่าอันจา ตา อิตถิโย	อันว่าเมียพราหมณ์ทั้งหลาย
ปริภาลิสู้	ก็ด่าบ้อยยังกูแลนา
ตยา ชินแนน	เหตุว่าท่านเฒ่าพันชวดชราการ
ผิดสำบาญเป็นบู่ มาเป็นคู่ผิวชวัญ	เป็นเหตุให้เพื่อนหยันอยู่บ่ได้
กูร้องให้หนีมาเพื่ออันแล	

อธิบายศัพท์

เมื่อ-ไป กลับไป	อันจา-นั้นจา คำลงท้าย สร้อยคำ
บ้อย-ด่า แข่ง สาบแข่ง	อัน-นั้น

มหากาพย์

กวีอีสานได้พรรณนาจากธรรมชาติโดยเอาชื่อต้นไม้ภาษาถิ่นอีสาน นอกจากนี้ กวีอีสานยังสามารถพรรณนานานกต่าง ๆ โดยถอดมาจากภาษาบาลีให้เป็นนกในภาษาไทยได้อย่างกลมกลืน เช่น

ทิวา อันว่านกทั้งหลาย	พหู โหนติ ก็มีมากในป่าปากไพรสณฑ์
วิมาสาทา คือแอ้งเฮฮ่อนบินสูง	โมรา นกยูงวอนหาคู่
ชะชูเหลือมลายพรรณ	นกเจ้าลงเรียบมองปลา
อภิกุทา ร้องมีเสียงอันม่วนนันทนา	ควรรจะจินดาถึงขนาด
อุปกุชชีโน เทียรย่อมร้องรำขึ้นเป็นยาม	คือมือเข้าพำเสียงหวาน
เมื่อแลงขานเสียงอ่อน	ร้องแล้วกล่อมกันนอน

อธิบายศัพท์

แอ้งเฮฮ่อน-แร้งบินเร็วร้อน	ม่วน-สนุกสนาน ไพเราะ เบิกบาน
ขนาด-มากยิ่ง	แลง-เย็น ตอนยามเย็น

กุมาร

กัณฑ์กุมารเป็นเรื่องราวที่ยาวกว่ากัณฑ์อื่น ๆ ในมหากาพย์อีสานได้แบ่งกัณฑ์กุมารออกเป็น 2 บั้น คือกุมารบันได้น และกุมารบันปลาย ส่วนนวนโวหารในกัณฑ์กุมารนี้ กวีอีสานได้ใส่ความลึกลับ ประชญาชีวิตของสังคมอีสานไว้เกือบทุกตอน โดยเฉพาะความรัก ความห่วงใย ความผูกพันระหว่างแม่-ลูก เช่นตอนพระนางมัทรีกลับจากป่า ไม่เห็นสองกุมาร กวีได้พรรณนาความไว้อย่างซาบซึ้งกินใจ ดังนี้

วันนั้น นางก็ล่ำหลังดูทุกแห่ง	ก็บเห็นลูกน้อยพำแพงทั้งสอง
อาห นางก็กล่าวว่า	
อิมมทินิ พรทสมหิ	ปุตตกาปิ กุสุณฐิตา ดังนี้เป็นเค้า
ดูรา เจ้ารักแม่ทั้งสอง	อันหลิ่นแต่เข้าเท่าถึงสาย
เนื้อคิง ลายกั้วฝุ่น	ปัจจนุตวา เห็นแม่มาก็เล่นต้อน
ทั้งพี่น้องเอ็นเรียกหากันว่า	กัณฑาเอย แม่เฮามาแล้ว
วจฉาพาลาวมาตร	หงสาว ปริปลล
เหมือนดังลูกงัวตัวเห็นแม่เล่นต้อนกินนม	อันหนึ่งเหมือนลูกราชหงส์อันยังอ่อน
อันเฮฮ่อนเหนือเปือกตมนั่นแลนา	เต ปุตตกา พระโอรสาพี่น้อง
ปลุกุณฐิตา อันหลิ่นแต่เข้าถึงสาย	เนื้อคิงลายกั้วฝุ่นหม่นท้าวเท่าเกศา
ปัจจนุตวา เทียรย่อมมาต้อนรับยังกุมแม่	

อธิบายศัพท์

หลัง-ดู สอดส่อง มักใช้คู่กับ หล่หลัง	แพง-มาก ยิ่ง มีค่ามาก
เค้า-ตัน แรก เดิม	หลิ่น-เล่น
คิ่ง-ร่างกาย ตัวตน	กั่ว-เกลือกกลัว
เอิ้น-เรียกหา ภูเขา	

- ตอนชูชกจะขอสองกุมาร ชูชกได้ยกแม่น้ำทั้งห้าขึ้นมากล่าวแล้วขอพระกุมารทั้งสอง กวีอีสานได้แปลภาษาบาลีสลับกับคำภาษาท้องถิ่นอีสาน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของกวีที่แตกฉานภาษาบาลีอย่างยิ่ง และในการแปลนั้นกวีได้รักษาใจความอย่างครบถ้วน ที่เราเรียกว่า “แปลโดยอรรถ” ดังนี้

ข้าไหว้พระรัลสีเจ้าตนบุรม	สังกับปะอุตมมัชฌาลัย
ตั้งข้าเฒ่าจักถวายอุปมาอุปไมย	อันสถิตกับแม่น้ำใหญ่ทำประการ
คือว่าคงคา ยมนา อจิริวดี	สรภู มสี แม่น้ำใหญ่ทำประการ
เศียรย่อมใหญ่กว้าง (กว้าง)	ไหลแต่หัวงอโนมา
บุรา อันเต็มไปด้วยน้ำฝน	อันสัตว์แลคนฝูงลำบาก
หากดูตกินและอาบเสียเต็มใจนัก	ดักเอาหนี่ด้วยหม้อไห้ไกลภาชน
ถาดถ้วยน้ำเต้าแลคนที่	น ชียติ ก็บกกเป็นหาดก็บขาดเขินวัง
สพพกาล	ยังเต็มอยู่ทุกเมื่อยาม
อันนั้นแลมีด้วยประการใด	อหิ อันว่าข้าผู้เฒ่าเดินมา
รู้จักพระราชอัชฌาลัย	แห่งสมเด็จพระจอมไตร
อันเต็มไปด้วยศรัทธาบ้เศร่า	ตราบต่อเท่าชีวิตไซ
ก็อุปไมยดังมีจริง	อาลี ข้าเฒ่าจึงเข้าเมื่อ
สุราชสมภารเพื่อขอทาน	ซึ่งสมเด็จพระภูบาล
ตนประกอบด้วยมโหฬาร	มหันตะกุลศลเจตนา
สัมปยุตตมัชฌาลัย	ขอแก่พระจอมไตรตนวิโรจน์
โผดภูนาให้พระราชกุมาร	ทั้งสองเป็นทานแก่ข้า
อันเฒ่าผู้เข้ามาขอนี้	ก็ข้าเทอญ

อธิบายศัพท์

รัลสี-ฤาษี	เมื่อ-ไป กลับไป
โผด-โปรด	ภูนา-กรรณา ชูนา กูร์นา ก็ว่า

- ความโหดร้ายของชูชกซึ่งได้กระทำต่อสองกุมาร กวีได้สร้างภาพพจน์ให้เห็นถึงความ กักขฬะ ดุร้าย เขี้ยมโหดของชูชก ไว้ดังนี้

โส พรหมโณ
โลกันพื้นเหลือประมาณ
ยังลูกแก้วกษัตริย์
ฉินทิตวา ก็กัดเอา
พนธตวา มันทก็ผูก
ให้ครัดรัดไว้บ่ให้บาย
แลเครื่องเขาแข่งขนาด
เขตทศนะวิสัย

ส่วนดังพรหมณ์ผู้สาโหด
เฉมาขทานได้แล้ว
ชัตติย์ภูมินทร์
เครื่องเขาแข่งด้วยเขี้ยวแห่งมัน
ยังแขนแห่งกุมารทั้งสอง
อาทาย มันทก็ถือเอาไม้เท้า
ฟาดแล้วตีไปยังช่องพระเนตร
อันมหาสัตว์เจ้ายิ่งหล้าหลังดูก็มีแล

อธิบายศัพท์

สาโหด-โหดร้าย ทารุณ
บาย-ลูปคล่า จับถือ
มหาสัตว์-พระเวสสันดร

เขี้ยว-ฟัน (เขี้ยว)
ขนาด-ที่สุด มาก
หล้าหลัง-เลี้ยงแล มองดู

มัทรี

กวีอีสานได้พรรณนาให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชาวบ้านอีสาน โดยพยายามเน้นให้เห็นความผูกพันกันในครอบครัวของชาวบ้านอีสาน โดยเฉพาะความห่วงใยในระหว่างแม่-ลูก ในกัณฑ์มัทรีถึงแม้ว่ากวีจะต้องดำเนินเรื่องไปตามต้นฉบับภาษาบาลีก็ตาม แต่กวีอีสานได้สอดแทรกทัศนะปรัชญาชีวิตของสังคมอีสานไว้อย่างมากมาย ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นสภาพชีวิตและสังคมอีสานสมัยอดีตได้อย่างดียิ่ง เช่น

- นางมัทรีคร่ำครวญหาลูก และเล่าถึงกลางสังฆรณ์ใจตอนที่นางไปป่าหาผลไม้ ซึ่งเป็นความเชื่อในการถือโชคกลางของสังคมไทยแต่โบราณ ดังนี้

พระภูบาลเป็นเจ้าอดโทษมิตตา
อันไปแสวงหาลูกไม้ เอามาใส่จิ้งห็น
แก้ง่าน้อยปางเดียว
บุพพนิมิตต์ อันว่าบุพพนิมิต
หลงไหลหาลูกไม้
ขณิติกั อันว่าเสียมดวงด้วยค่า
สายกระเช้าลูกไม้ห้อยบ่า
ตทา ในกาละเมื่อนั้น
ยกมือถวายเป็นเกล้า

แก้ง่าเมียกำพ้าอยู่กลางไพร
พระจอมธรรมด้อยมิตตาอดโทษ
ก็ข้าเทอญ
ก็เกิดมีมาก เห็นหลากมีแท้ในใจ
ในป่าภูกระซัง
ก็มาชูดตกตาย
ก็มาขว่าชีวิตเสีย แท้ดีหลินา
อกข้าก็สะบั้นสิ้นสาย
นบโน้มพระเจ้าเวทดา

ทั้งทศพรำพร้อมนมัสการว่า
พระบุญเรืองหน่อให้อยู่ด้านดาวคีรี
สองกษัตริย์พี่น้อง
คำสวัสดิ์ก็พึงมีด้วยอาณูภาพ

อันตายสั่งอย่าได้มาใกล้
ราชสีห์อย่าได้พาธา เสือป่าอย่าได้ราวี
อันอยู่ห้องแห่งศาลา เฟิงบุญราศี
อันผู้เข้าได้ไหว้ ฉะนั้นเทอญ

อธิบายศัพท์

มิตตา-เมตตา

ดวง-ลักษณะนามของเสียม

ชุด-กระเด็น พลุ้งไป

ตาย-เปล่า ๆ

อันตายสั่ง-อันตรายใด ๆ

เฟิง-เฟิงพาอาศัย

- ตอนนางมัทรีคร่ำครวญถึงพระกุมารทั้งสอง พระเวสสันดรแทนที่จะปลอบโยน พระองค์ก็แก้งพิโรธตัดพ้อนางว่า ตอนนั้นนางมาเห็นพระองค์ต้อยต่ำตกยาก จึงไม่เกรงใจ ดูแคลนพระองค์ แล้วอุปไมยเปรียบเทียบไว้แปลกกว่ามหาชาติฉบับอื่น ๆ และไปคล้ายคลึงกับมหาชาติฉบับภาคเหนือ ดังนี้

มัทรี ดูราน้องมัทรี

กูจรรู้ใจนางก็ยิ่งยาก

กูเห็นหลากหลายประการ

ในป่าหิมพานต์แหล่งหล้า

เที่ยวร้อมมีพรหมณา

หมูร์สลีแลพรานป่าคนร้ายพิพยาธ

คว่าโคจรในป่าไม้

เข้าใกล้แล้วกล่าวต่อแย

มือคว่าบายแจงเลื้อ

เข้าแนบเนื้อเน่ง นอนดอม

พระจอมธรรมก็มีรู้

นางไปหลินชูไผ่ก็มีเห็น

บัดนี้ตาเวนหลวงตกต่ำ

นางเขี้ยวคำเข้ามา

พันเวลาล่วงประมาท

ชาติว่าผู้หญิงทั้งหลายนี้

อันมีผู้กิตติแลหาผู้พบได้

ก็มาปะลูกไว้ภายหลัง

ดังราชมัทรีนี้ก็บ่ทอนมี

ในโลกนี้แท้ดีหลี

ราชมัทรี แลมาคิดถึงสองอ่อนน้อย

เจ้ายอดสร้อยสายสมร

นางก็ไปโคจรหลินคว่า

ในป่ากว้างเขตดงหนา

นางจึงเขี้ยวเข้ามาเมื่อคำ

ด้วยรัศมีแห่งเดือนดาว

บัดนี้นางมาคิดสททหัวใจโลก

บ่กลัวสั่งตั้งบ่ยำ

คำอันนี้คนทั้งหลายว่าไว้

ก็หากมาได้แก่ราชมัทรีแท้ดีหลี

ดังเฮาพี่จักอุปมาเปรียบเทียบ

เจ้ามัทรีดังนี้

มัทรี ดูรา น้องมัทรี

ราชสีห์จะหนีจากดอย

เพราะว่าดอยนั้นบ่มีถ้ำคฤหา

ปลาจักหนีจากน้ำ

เพราะว่าน้ำนั้นปรมิตม
เพราะว่าครุณั้นหาผญาบได้
เพราะว่าไม้ั้นบกกิ่งงาสาขาอันกว้าง
เพราะว่าปานั้นปรมิไม้ไล่แลไม่บัง
เพราะว่าสระนั้นปรมิดอกบัว
เพราะว่าผ้านั้นปรมิข้าวของ
มาตราว่าเป็นผิวเมื่อกันก็ยั้งรูปร่าง
ก็ยั้งรู้จักได้อย่างทางดิน
ก็หากมาได้แก่ราชมัทธา
โอนอ โอนอ มัทธา
เมื่อเราพระรสสี
เป็นเจ้าผาสาทในเมืองแก้ว
อุตตมราชธานี
พวกน้อยกุพพอน
บาดเป็นต่ออันแล้วแลอย่า

อธิบายศัพท์

รสสี-ฤาษี
คว่า (คว่า)-เสาะแสวงหา
เน่ง-นั่ง
หลิน-เล่น
เชียว-รีบเร่ง
ดีหลี-แท้ ๆ จริง ๆ
ย่า-ย่าเกรง กล้า
ย่าง-เดิน
ประเศไซ-ประเสริฐชัย

สมณจักหนี่จากครุ
นจักหนี่จากไม้
ข้างจักหนี่จากป่า
ราชหงส์จักหนี่จากสระ
ผู้หญิงจักหนี่จากผัว
เงินทองอันกว้าง
แม่นว่าเป็นพระยาเจ้าข้าง
อันนี้คำบุราณว่าไว้
แท้ดีหลี
ดูราห้องมัทธา
ยังเสวยเมืองราช
ประเศไซสุด
วันนั้นกุจักให้พวกหลวงกุพพอร้อย
ร้อยบันพันทอน
แท้ดีหลี

ทิพยาธ-วิทยาธ
บาย-ลูปคล่า แจง-แก้ ถอด
ดอม-ด้วย อยู่ด้วย
ตาเวน-ตะวัน
ปะ-ละไว้ ทิ้ง หย่าร้าง ปล่อย
สทาว-หยาบช้า สามทาว
ผญา-ปัญญา
ผาสาท-ปราสาท
ต่ออัน เนื้อ เช่น มีแต่น้ำปรมิตอน-มีแต่น้ำ
ไม่มีเนื้อ

กัณฑ์มหาราช

อาหารที่พระเจ้ากรุงสุโขทัยสั่งให้จัดต้อนรับพราหมณ์ชุกนั้น กวีอีสานได้พยายาม
พรรณนาอาหารของท้องถิ่นอีสาน ผสมผสานกับอาหารที่ปรากฏชื่ออยู่ในพระคาถาบาลี ดังนี้

เมื่อนั้นบันนุรุชสัตยชัย
 คือข้าวต้มแลหนมเหนม
 ข้าวมธุปายาส
 ข้าวเจ้าใส่มันหมู
 สัตตย่อมอ่อนท่อน้ำมันปลา
 ข้าวหนวดแลข้าวสารรวง
 ข้าวกลีบแลน้ำมันพาน
 บ่อแต่นั้น ข้าวแลแกงทั้งหลาย
 ด้วยของดีของไซว
 สรรพสรรพพิบิจี
 ผักตบยาแลปลาบ้า
 เพื่อให้เป็นเครื่องจิลแลเครื่องจำ
 แกงส้มใส่ข้าวปุ้น
 ลาบควายใส่ซี่เพี้ย
 หมากเชือกกับปลาแดก
 พราหมณ์เฒ่ามักพาโล
 กินหมากพร้าวหมดเจ็ดแซง

ก็ให้คนทั้งหลายแต่งแบ่งไว้
 ข้าวแซบแลข้าวเลียน
 ข้าวหนมต้มควายใส่หมากพร้าว
 สัตตมุตต์ ข้าวสัตตูปันก้อน
 ข้าวแดงหอมยวด
 ข้าวผงบัวเป็นกลีบ
 เป็นเครื่องหวานแก่ตาเฒ่า
 อันพ่อครัวหลวงแต่งไว้
 คือแกงไก่แลเจือมัน
 หมกหมอกหมื่นแลแกงกา
 กุ้งหน้าและยาบี
 น้ำแจ่วใส่ชินต้ม
 แกงซุ่นใส่หมากจับงาย
 หมกหมอกใส่ข้าวเบือ
 หมากแปบกับน้ำผัก
 กินหมากขามป้อมหมดสามแมว
 กินแกงหมดเจ็ดหม้อ

อธิบายศัพท์

แปง-สร้าง ทำ
 พาน-แกง
 แจ่ว-น้ำพริกแจ่ว
 ข้าวปุ้น-ขนมจีน
 ปลาแดก-ปลาร้า

ข้าวแซบ-ข้าวเกรียบชนิดหนึ่ง
 จำ-เครื่องสำหรับจิ้ม (น้ำพริก)
 ชิน-เนื้อ ชินเนื้อ
 ซี่เพี้ย-ซ้ออนในลำไส้

2. समाससंगार

2.1 ที่มาของเรื่อง

समाससंगारเป็นคำสอนของพุทธศาสนา เดิมคงจะเป็นธรรมปกรณมากกว่าเป็นเรื่องชาดก เพราะตามแก่นของเรื่องแล้วมีลักษณะเป็นโอวาทเหมือนกับวรรณกรรมคำสอนอื่น ๆ แต่เห็นว่าเรื่องนี้เน้นเฉพาะหลักธรรม และปรัชญาพุทธศาสนาอย่างเดียว จึงจัดไว้ในวรรณกรรมพุทธศาสนา แต่วรรณกรรมคำสอนอื่น ๆ ของอีสานนั้น มีลักษณะผสมผสานมากกว่าหลักธรรม

2.2 ธรรมเนียมการประพันธ์

ดำเนินเรื่องแบบเทศนาโวหาร ไม่มีตัวละคร เนื้อเรื่องทั้งหมดเป็นโอวาทสั่งสอนตลอดเรื่อง ประพันธ์เป็น "กาบ" อีสาน มีจำนวน 1 ผูก เขียนจารด้วยอักษรตัวธรรม

2.3 เนื้อเรื่อง

ตอนต้น กล่าวถึงพระพุทธคุณ โดยเฉพาะเน้นด้านพระกรุณาธิคุณที่พยายามชี้ทางไปสู่นิพพานแก่มวลมนุษยทั้งหลาย หลังจากนั้นสอนให้มนุษย์ยึดมั่นในศีลห้า ศีลสิบ และเน้นการทำบุญให้ทาน เพื่อเป็นผลบุญตามไปสนองตัวในชาติหน้า และพรรณนาถึงการประพาศิตีล จะได้สวยทุกขเวทนาในนรกสลับกันไปกับการสอนให้ประพาศิตีลชอบ ตามหลักธรรมของศาสนา

ตอนที่สอง กล่าวถึงความสุขในเมืองนิพพาน กวีได้จินตนาการเมืองนิพพานเหมือนกับเมืองพระศรีอารยย์ที่เรารู้จักกันนั่นเอง โดยกล่าวถึงประชากรในเมือง ความสุข ความสะดวกสบายที่ประชากรได้รับในเมืองนิพพาน เช่น มีต้นกัลปพฤกษ์ ประชากรอยู่ในศีลธรรม และได้บอกวิธีไปสู่เมืองนิพพาน โดยเร่งทำทานและยึดมั่นในศีลห้า ศีลสิบ อย่าหลงระเหิงในอบายมุขทั้งปวง

ตอนที่สาม ให้สังวรในตณหาและกามคุณทั้งหลาย ที่จะนำตนไปสู่ทุกข์ ให้พยายามละในโลภียวิสัยให้หมดสิ้น ความรักแห่งโลกียไม่เป็นแก่นสาร พยายามชี้ให้เห็นอนิจจัง อนัตตา และทุกขา ในการหลงอยู่ในโลกียสุข เช่น สมบัติ ลูกเมีย ข้าทาส เหล่านี้ไม่สามารถนำติดตัวไปได้ นอกจากบุญบารมีเท่านั้น

ตอนที่สี่ กล่าวถึงบุญคุณพ่อแม่ บุพการี ให้ลูกหลานทำบุญส่งกุศลไปให้ ซึ่งเปรียบเหมือนเรือสำเภาที่จะพาไปสู่เมืองนิพพาน ซึ่งเปิดประตูรับอยู่ทุกเมื่อ

2.4 ตัวอย่างสำนวนโวหาร

1. การพรรณนาฉาก กวีอีสานได้พรรณนาฉากปราสาทราชวังเมืองนิพพาน ท่านได้จินตนาการเอาสถาปัตยกรรมท้องถิ่นไว้อย่างพิจิตรพิสดาร ซึ่งโดยปรกติแล้วไม่มีใครจะพบการพรรณนาฉากปราสาทราชวังบ่อนักในวรรณกรรมอีสาน ฉะนั้น การพรรณนาฉากในที่นี้ จึงเป็นภาพพจน์ของสถาปัตยกรรมและจิตรกรรมของอีสานที่หลงเหลืออยู่ ดังนี้

ผาสาทสูงมีหลายถัน	เสตลัตรสี่ด้านรุ่งเรืองงาม
ทางสูงชัยปักช่อน้อย	ลมพัดสร้อยควีมายมาย
ผาสาทคำหลายเสาแก้ว	ประดับแล้วรุ่งเรืองงาม
พิดานคำประดับแล้ว	กาบแก้วหุ้มโลมคำ
ใบสีสายช้ายห้อย	ดอกดวงย้อยอ้ากบผายใบ

ดอกบัวไซแพยผายกบอ้า
 ประดับอาสน์คันคำ
 เป็นแผ่นพื้นหลายแสง
 ไส่ส่องแล้วตั้งอยู่ชามลาม
 ใบสีสร้อยห้อยอยู่สัง
 ฝาสีดำนเขียนซีดลายคำ
 ลางฝ่ายข้างเป็นรูปม้าแลทวยคำ
 กระจ่ายเด่นแล่น
 ดอกบัวเงินเป็นเครื่องกำน
 รูปหงสาคาบเครื่องแลแขกเต้า
 รูปสาธิตาแลนกเอี้ยง
 รูปนกเขียนทางปีกย่อน
 มีล่านำรูปสัตว์สิ่งพร้อม
 งามพอดตาเอาสั่งมาเปรียบได้
 ดอกสมภารเผยผายกิงกำน
 ปล่องเบงชัยประตุคู่ห้อง
 ที่นอนคำประดับแล้ว

เสตัสตรช่อฟ้า
 หลังทั้งกลางบุชอดขึ้น
 ขาวเขียวแดงช่ายแก้ว
 หิงค่างามช่ายห้อย
 เสตัสตรคันคำเป็นถึงเวดข้าง
 ลายล่านำแบ่งเป็นรูปช้าง
 มีทั้งรูปคชสิงห์แลมอมม่าย
 หลีกเว้นแค่เครื่องคำ
 หลายยอดล่านลับสอดไปมา
 รูปนกเค้าเกี่ยวกอดสาธิตา
 งามพิเพี้ยนอยู่ลีเลียน
 นกยูงพ้อนป้องปีกลายคำ
 วงแวดล้อมอยู่สอนลอน
 รูปต้นไม้แกมดอกดวงบาน
 หลายล่ำกำนรุ่งเรืองไร
 ประดับย่องเอาเปรียบโรงคำ
 ที่นอนแก้วประดับอาสน์เงินเรียง

อธิบายศัพท์

ผาสาท-ปราสาท	ถ้ำ-ชั้น ระดับ	เสตัสตร-เศวตฉัตร
ควิมายมาย-อาการคลื่ออกไหว ๆ	คลี่มลายออกไป	พิดาน-เพดาน
ชอด-ทะลุ ฝั้นออกมา	ชามลาม-กลาง พอดี	หิง-กระดิ่ง ลูกกระพรวน
แบ่ง-ทำ สร้าง	ทวย-เนื้อทราย (ทวย)	มอม-สิงห์ดำ กภาพสีห์
เขียน-นกกระเรียน	สอนลอน-สลอน	สัง-โฉน อะไร
เบงชัย-เบญจชัย	ลีเลียน-เรียงแถว	

2. นางฟ้า กวีอีสานได้จินตนาการถึงหญิงงามในอุดมคติ ซึ่งท่านน่าจะประมวลมาจากความงามของหญิงในท้องถิ่นนั่นเอง จากความงามของสตรีในตัวอย่างข้างล่างนี้ พอจะอนุมานได้ว่าเป็นค่านิยมในความงามของหญิงสาวในทัศนะชาวท้องถิ่นอีสาน ดังนี้

นางฟ้าผู้งามนงราม
 แก้มนวลช้ำฟองคำ
 ดอกไม้ก่องวรรณคำ

โสมศรีงามเลิศล้ำ
 ผิวจำปาเกศางามใสส่อง
 มณีวรรณคล้องเกศ

ทรงเพศเพียงมายา
เนื้อคิ่งอ่อนท้วระทวย
เกล้าเยี่ยมซ่ายเบียงสไบ
หน้ากายแก้มแย้มยังมีศรี
นมตุ้มเต้าทั้งสอง
ตาเคี่ยมเค้าคิ้วก่องแอมกลม
สองบ้านแก้มแปลกผิวคำ
เมื่อนางเจียดแย้มต่อพอดาย
งามลื่นโลกยิ่งกว่าเมืองคน
ค้อยค้อยค้อยแฝงเพื่อ
นั่งอยู่ท่าไสว
ออกตลอดชั่วงามใส
ซึกใช้หน้ายเมียดน
ต่างแก้วโขงเลาคำ
นมตุ้มเต้าเต็มดี
ปิ่นวินหน้าพระไชย
แสนสร้อยสิ่งลางาม
นัวน้อยเสียดสวบแหวน
เนื้ออ่อนล้ำยิ่งล้ำลี

อธิบายศัพท์

ก่อง-งาม สวย กูก่อง ก็ว่า
คิ่ง-ร่างกาย ตัวตน
นวมเนื้อ-อูม นูน
เคี่ยมเค้า-คมงาม (ตา)
ไหลเหลือด-ว่องไว รวดเร็ว
เพื่อ-ช่วยเหลือ เอื้อเพื่อ
สวบ-สวมใส่
โขง-โพรง กลวง ตุ่มหูชนิดหนึ่ง
แหวน-มาก ยิ่ง วิเศษ
ม้าว-พาหุรัด เครื่องประดับแขน

โสมโสมงามไวว่อง
เชิงชายงามคะเคี่ยม
นวมเนื้อไปอ่อนเอ็น
โสมวรรณตีบเศร้า
คือบัวทองจุ่มจ่อเต้า
ผมสลอนคอดตกล้อง
สองตาดำไหลเหลือด
ชายใดเห็นก็ทวยโคก
เป็นที่สนลระนใจชายหนุ่มน้อย
เพราะว่าบุญหากเพื่อขึ้นฟ้า
หูบางใสงามปลอด
ไผเห็นย้อมตือกлубไล้
กคุณหลหูสวบสวดแล้ว
มณีวรรณปักปิ่นเกล้า
ผิวพรรณสียอดยิ่ง
โสมศรีไวงามแวนยิ่ง
ตาดำไหลซีเซียด
แขนเฟิงสวบม้าว

โสม-โถม
ท้วระทวย-อ่อนระทวย
จุ่มจ่อ-แต่งตุ้ม แรกแย้ม
สลอน-สลอน สลวย
เจียด-เซียดหน้า ถลาร่อน (นก)
ออกตลอด-งาม วิเศษณ์ของคำว่างาม
ต่าง-ตุ้มหู
ปิ่นวิน-จิมลิ้ม
ตาไหล-ตาหวาน

3. ปรัชญาพุทธศาสนา ในเรื่องนี้ความส่วนใหญ่เป็นปรัชญาพุทธศาสนาแบบทฤษฎี
 หลักธรรม ฉะนั้น กวีจะดำเนินเรื่องโดยยึดแนวปรัชญาพุทธศาสนา กล่าวคือไม่หลงอยู่ในโลกีย์
 ละกิเลสทั้งปวง มุ่งสู่โลกุตรธรรมอันเป็นความสุขที่แท้จริง เช่น

- มองเห็นความผูกพันระหว่างครอบครัวเหมือนปลอกเชือกผูกพัน ความห่วงใยใน
 ทรัพย์สินเหมือนปลอกสวมขา ตัวอย่าง

สงสารเอยตันหารักลูกนี้

เหมือนดังเชือกผูกคอ

ตันหารักเมียเหมือนดังปลอกผูก

ตันหารักข้าวของเหมือนดังปลอกสับตีน

(สุม-สุม ไส)

- เน้นให้รักษาศีลห้า และศีลแปด เพื่อที่มุ่งสู่นิพพานในชาติหน้า

สงสารเอยจงพากันรักษาศีลห้า

อย่าปองฆ่าฝูงหมูสัตว์ตา

ให้เมตตาเขาฝูงสัตว์ใหญ่่น้อย

โผดค้อยค้อยจึงดีนา

(โผด-โปรด, ค้อยค้อย-สม่าเสมอ)

4. คำอุปมา กวีได้อุปมาความเพื่อให้เห็นจริงไปตามแนวคิดและจินตนาการของกวีอยู่
 ตลอดเรื่อง เช่น

- คนชั่วย่อมชอบแต่อกุศล คนดีย่อมชอบแต่กุศล ท่านได้อุปมาไว้ดังนี้

เป็นดังแมงวันเขี้ยวบ่มุรสดอกไม้

ไล่ไล่คิ้วหาควา

ของอันใดเหม็นสาบร้าย

มันจึงคิ้วแสวงหา

บางพ่องมีปัญญาคิดซอด

คิดซอดรู้แต่กองบุญ

กระทำบุญบ่ได้ขาด

ย่อมลั้งวาสภาวนา

หายโสกาบาบใหม่

มักไปใกล้ผู้มีปัญญา

เทียมดังภุมราแมงพู่

ไปกลัวอยู่กบอำมาลา

ดวงบุปผาเผยแผ่ก้าน

เขาบ่ย่านปละแော်บินไป

อธิบายศัพท์

หุม-ชม เขยชม

คิ้ว-ไซ้วคว่า แสวงหา

พ่อง-พวก บางเหล่า

คิดซอด-คิดถึง คิดได้

คิดซอด-คิดทะลุ คิดได้

ผญา-ปัญญา แော်-เที่ยว

3. กาลนับมือส้าย (วันเวลาเรียวลง)

3.1 ที่มาของเรื่อง

มาจากแนวความเชื่อของพุทธศาสนาเชื่อว่า พุทธศาสนามีอายุ 5,000 ปี แต่ตอนปลาย

ศาสนาจะเกิดกสิยศ ฉะนั้น กวีจึงนำเอาความคิดนี้มาประพันธ์เป็นเรื่องราวเพื่อสอนคนให้สังวรในศีลธรรม เพื่อจะได้ไปเกิดในศาสนาพระศรีอารย์ แต่ในเรื่องส่วนใหญ่กลับกล่าวถึงการสอนศีลธรรมการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัว เช่น สอนหน้าที่ของภรรยา หน้าที่ของบุตรซึ่งมีลักษณะเป็นวรรณกรรมคำสอนด้วย

3.2 ต้นฉบับ

ต้นฉบับเรื่องกาลนัมมือส่วย มีปรากฏไม่แพร่หลายนักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะฉะนั้นเรื่องคงไม่สนุกเหมือนเรื่องชาตก ต้นฉบับนี้อยู่ที่หอสมุดแห่งชาติประเทศไทย และศูนย์การค้นคว้าวัดโพชนพระนา ประเทศลาว ได้นำมาพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. 2511 และในคำปรารภกล่าวไว้ว่าได้คัดลอกมาจาก หอสมุดแห่งชาติ ประเทศไทย

3.3 ผู้ประพันธ์

ในตอนท้ายของต้นฉบับมีการกล่าวชื่อผู้ประพันธ์ไว้ด้วย แต่ไม่บอกวันเดือนปีไว้ โดยทั่วไปแล้วกวีอีสานไม่ค่อยจะนิยมเปิดเผย ซึ่งเป็นค่านิยมของกวีพื้นบ้านไทยโดยทั่วไป ในตอนท้ายกวีได้กล่าวในเชิงออกตัวและบอกชื่อของตนไว้ กวีชื่อว่า เพี้ยราชมาต (เพี้ย-พระยา)

อันนี้เรียนเห็นแล้วเปงสารสอนลูกเรียนนี้

หลอนว่ามีผู้คิดสะเดือกรู้ยังสั่งชอดเรียนบรู

ใผผู้ถามถึงเรียนชิบบอกชื่อ อ้ายแล้ว

เพี้ยราชมาตช้อยแก่นชั้นเปงไว้สอน

อธิบายศัพท์

เปง-สร้าง

หลอนว่า-หากว่า เพื่อว่า

สะเดือก-ฉุกคิด รู้ตัว

สั่ง-สงสัย, สั่งชอด-สงสัยถึง

3.4 เนื้อเรื่อง

เริ่มต้นกล่าวถึงความวิปริตที่จะเกิดขึ้นในโลกตอนปลายจะสิ้นสุดพุทธศาสนา เช่น หินจะฟูลอยน้ำ และสิ่งอัศจรรย์ต่าง ๆ เช่น

อัศจรรย์ใจกึ่งกลุ่มกินบึกใหญ่

ปลาชีวาไสแซ้ไปลื้อลืบหิน เสียขอ

เขียดโมร็องประสงค์อ่านโคลงสารหลากนอ

อธิบายศัพท์

ปลาบึก-ปลาใหญ่ที่สุดในแม่น้ำโขง

แซ้-จระเข้

ประหลาดใจกึ่งโล่รุ่มกินปลาบึกใหญ่ ปลาชีวาไล่กัดจระเข้จนต้องหนีไปซ่อนตามลืบหิน

เขียดโม (กบตัวมีเส้นเขี้ยวทั้งตัว) อยากจะอ่านโคลงสาร

ดำเนินเรื่องต่อไปโดยสอนคนให้ละบาปเร่งทำบุญทำทาน เพื่อจะช่วยให้พ้นกสิยุคที่จะถึง แต่ที่เน้นมากและกล่าวอย่างพิสดารคือการสอนหญิง จำแนกเมียประเภทต่าง ๆ และสอนลูกจำแนกลูกประเภทต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นธรรมชาติ แต่นำมาเสริมแต่งให้เข้ากับสภาพความเชื่อของสังคม

ลักษณะการพรรณนาน่าจะจัดเข้าเป็นวรรณกรรมคำสอนได้ เพราะเน้นเรื่องการสอนจริยธรรมของสังคม โดยเฉพาะสอนหญิงที่ทำหน้าที่เป็นมารยา และลูกที่ควรตอบสนองพ่อแม่ได้อย่างไร และในขณะเดียวกันได้กล่าวถึงการแบ่งทรัพย์สินเมื่อหย่าร้างไว้ด้วย

1. เมียเสมือนทาส เมื่อหย่าร้างควรให้ทรัพย์สินแก่นางทั้งสิ้น เพราะนางเป็นเมียแก้ว
2. เมียเสมือนเมีย เมื่อหย่าร้างควรแบ่งทรัพย์สินให้ครึ่งหนึ่ง
3. เมียเสมือนน้องสาว เมื่อหย่าร้างควรแบ่งสมบัติให้หนึ่งในสาม
4. เมียเสมือนโจร (มีขู) เมื่อหย่าร้างไม่ควรให้สิ่งใดเลย

สาเหตุการหย่าร้าง ในเรื่องนี้ได้กล่าวถึงสาเหตุการหย่าร้างมี 5 ประการ และได้ให้แนวในการแบ่งทรัพย์สินไว้ด้วยดังนี้

1. หย่าร้างเพราะสงคราม ไม่พุดถึงการแบ่งทรัพย์สิน
2. หย่าร้างเพราะโรคภัย ชายได้ 1 ส่วน หญิงได้ 2 ส่วน
3. หย่าร้างเพราะผิดผี (อยู่ไม่มีความสุข) ชายได้ 3 ส่วน หญิงได้ 2 ส่วน (แบ่ง 5 ส่วน)
4. หย่าร้างเพราะญาติพี่น้อง แบ่งของเป็น 6 ส่วน ให้หญิง 3 ส่วน
5. หย่าร้างเพราะเมียมีขู ไม่แบ่งทรัพย์สินให้เลย

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการแบ่งทรัพย์สินให้แก่ลูกในลักษณะต่าง ๆ กัน ดังนี้

1. ลูกที่บวชเป็นพระภิกษุ ให้แบ่งทรัพย์สินให้ 9 ส่วน
2. ลูกที่ปรนนิบัติอยู่ดูแลรักษาเมื่อเจ็บป่วย แบ่งทรัพย์สินให้ 4 ส่วน
3. ลูกที่ทำไร่ทำสวนหาทรัพย์สินเข้าบ้านเรือน แบ่งสมบัติให้ 4 ส่วน
4. ลูกที่ค้าขายทรัพย์สินมาเข้าบ้านเรือน แบ่งสมบัติให้ 3 ส่วน
5. ลูกที่รับราชการแทนพ่อ แบ่งสมบัติให้ 2 ส่วน

ตอนท้ายของเรื่องได้บอกถึงความมุ่งหมายในการประพันธ์ขึ้นมา เพื่อที่จะสอนลูกหลานให้รู้ฮึดบ้านคองเมืองพร้อมทั้งบอกชื่อผู้ประพันธ์

3.5 ตัวอย่างสำนวน

1. ความวิปริตที่จะเกิดมีเมื่อถึงกสิยุค สมัยสิ้นพุทธศาสนา กวีท่านพรรณนาตามพุทธทำนายไว้ ดังนี้

มณีนิลแก้วกลายเป็นหินแหมมีแล้ว

หินแหมกลายเป็นแก้วพิลาแซมค่าแพง

บัวชี้แม่มาเกิดกลางหนอง
 บัวทองมาเกิดกำหัวสวนบ้านเก่า
 ที่เล็กมาเล่นดินพอยื้อหยิ่งถึง
 กาดำบินคว้นตันทะยานไปลือลวด
 ภูใหญ่นาแผ่นล้านต้อยต่ำปู
 ปลาทั้งรู้บินบนเมฆโผมยั้งผา
 หนูซิงทำตบะให้แมวคำกัมขาบ
 หมาจอกมาเท่าช้างเป็นน่อยากหัว
 คันคากร้องขัดแข่งหนีฝน
 ไล่เดือนรู้บินบนอากาศ
 หินก้อนล้านพุน้ำล่องไหล
 ลังกาดมายุถึงห้าพันวัสสาเข้าเขต พอแล้ว

อธิบายศัพท์

หินแสบ-ก้อนกรวด หินลูกรัง	บัวชี้แม่-บัวเพื่อน
กำ-ทิศ ทาง	เล็ก-เล็ก น้ำลึก
หนูซิง-หนูตัวเล็ก ๆ ชนิดหนึ่ง	ขาบ-กราบ
หมาจอก-หมาจิ้งจอก	ลังกาด-คักราช

2. สังคมในอุดมคติของบูรพาจารย์ท่านได้จินตนาการไว้ ซึ่งเป็นผลอันเนื่องมาจากมนุษย์ได้กระทำดี มีศีลธรรมละบาป และความชั่วทั้งหมดจะประสบกับความสุขในชาติหน้า คือ จะได้ไปเกิดทันศาสนาพระศรีอารย์ ท่านได้จินตนาการสภาพสังคมในอุดมคติไว้ดังนี้

ยูท่าหญิงชายสาวบ่าวพเนจรหลัน
 ผุ่งหมู่คาเมเจือจานขงขอบ
 ประมาณแม่ไก่กล้าบินตันตุงถึง
 ปถวิงพื้นซุมพู่เพียงราบ
 เหมือนดั่งหน้ากลองแก้วราบงาม
 หญิงสาวสร้อยโลภามนุษย์โลกเรา
 บ่ห่อนได้เซ็นทุกฝ้ายทอด้ายดำไหม
 อันว่าคนชายนั้นบ่ห่อนคิดทำการสร้างชื่อขาย
 แหน่งนิ้วปอปานเบียดปิด
 ห่อนกระทำซิงลอบลันไซต้อน

กาลพฤษภพร้อมปลายสูงปราสาท
 ลามหากเกิดพร้อมในหันอเนกนง
 ยอดอ่อนใบกิ่งก้านทั้งยอดกาสาวิ
 ย้าแฮผ้าแสนคำควรค่า
 ก็หากเกิดเป็นลามลันในหันมากเหลือ
 ทั้งผองข้าวสาลีเรื่องเรือ
 ไผ่ปิ้งปลุกแก้ทานอยู่แต่หลัง
 เงินค่าแก้วมณีศรีแสนโกฏี
 บ่ท่อนทุกข์ยากไร้สินช้อยใส่เยย
 เมียมิ่งเหง้าอนันต์อเนกนางทิพย์
 ปุตตาทังแม่มารดารูปเดียวเสมอเต็ม
 พิมเสนคู่กฤษณาหอมอ่อน
 รสร่วงร้านครกว้างที่นหอม
 ใต้ลมฟ้าในทิพย์ชมพู
 หญิงชายจำศีลสิบซุคนในห้อง
 ก็จึงผากดเท่ากายเทิงเทวโลก

อธิบายศัพท์

ยูท่าง-สะดวกสบาย	ลูท่างก็ว่า	หลัน-เล่น
ขง-เขต		นาง-เครื่องดักสัตว์
ชิง-เครื่องดักสัตว์		ดาชาย
แฮ-แพร	ผ้าแพรชนิดหนึ่ง	ลัน-เครื่องมือดักปลาไหล
ยู่-ผลัก	ส่ง ทานยู่-ผลจากการทำทานส่งให้	หัน-นั้น
ผากด-ปรากฏ		เยย-ยุงข้าว ฉาง
		เทิง-.บน ช่างบน

3. สถานะของสตรีในสังคม กวีมีความเห็นว่าภรรยาที่ตินั้นเป็นเสมอเพียงผู้รับใช้สามี
 พรณินบัณฑิตสามี ซึ่งกวีอีสานได้สร้างภรรยาในอุดมคติไว้ดังนี้

อุตตมิ่งแท้มุงคุณเมียประเสริฐจริงแล้ว
 ทำตนเป็นดั่งข้อยผ้าใช้ช่วงติน
 ข้าวแล่น่านางหากตำดัก
 วันคืนลูกรุ่งมาเทียมข้าง
 ผมรองไว้ปลายตีนผัวย่า

ชนหมากทั้งน้ำเต้าเทียมไว้บ่ขาดสาย
 กิ๊งายแล้วผ้วนอนวีแกว่ง
 บ่ให้คับแคบแท้กัวย่านตื่นตน
 ไปสังฟ้าววัง ๆ คิดฮอด
 มาฮอดหย้าวเห็นท้าวชื่่นบาน
 วันคืนเมื่อชนชวยอุปลุก
 ปานดั่งช้อยผ้วนันดั่งเดี้ยว
 ผัวเคียดให้หน้าชื่่นมีซ่า
 แปงใจงามชื่่นบานตาหน้า
 ท่อนว่าใจดีชื่่นเมื่อเรือนหัวต่อ
 นางนั้นชื่่นว่าอุตตมังประเสริฐแท้เมี้ยแก้วยอดนาง
 คีลทานแท้เคยครองอุปลุก
 ธรรมเทศน์เจ้าก็ยอเย่งสู่งค์
 ผัวบ่วยใช้ฟ้าวแล่นวัง ๆ
 ลังดั่งหน้าไปมามีชื่่น
 มือลูบคั่นเนื้ออยู่เล็ง
 บัวปิ่นแท้ทุกคำคีน

อธิบายศัพท์

มุงคูน-มงคล	ช้อย-ซ่า ชี้ซ่า สรรพนามแทนผู้พูด
เต้า-กาน้ำ หม้อน้ำ	กิ๊งาย-อาหารเช้า
ฟ้าว-รีบเร่ง	คิดฮอด-คิดถึง
เคียด-โกรธ	หัว-หัวเราะ
วัง ๆ-อาการรีบเร่ง	เล็ง-เรื่อย ๆ บัว-รักษา พยาบาล

4. พญาคันคาก

4.1 ที่มาของเรื่อง

เชื่อกันว่าเรื่องพญาคันคากเป็นเรื่องชาดก แต่ความจริงแล้วไม่ปรากฏอยู่ในนิบาตชาดก ซึ่งเป็นลักษณะโดยทั่ว ๆ ไปของวรรณกรรมอีสาน ที่จะพยายามกล่าวอ้างให้เป็นชาดก ฉะนั้นเรื่องพญาคันคากนี้จึงจัดเป็นชาดกนอกนิบาต

การที่จัดเรื่องพญาคันคากรวมอยู่ในวรรณกรรมพุทธศาสนาด้วย เพราะเห็นว่าเป็น

วรรณกรรมที่ใช้ในพิธีทางศาสนา กล่าวคือ นิยมเทศน์กันเพื่อขอฝนเช่นเดียวกับการแห่บั้งไฟ ฉะนั้น ในการเทศน์เรื่องพญาคันคากนี้ชาวบ้านจัดเป็นพิธีใหญ่ และถือกันเป็นพิธีเช่นเดียวกับ “บุญพระเวสส์” กล่าวคือ เริ่มต้นจากการจัดสถานที่ และนิมนต์พระสวดคาถาปลาขอ (ปลาช่อน) วันละ 108 จบ 3 วัน (เดี๋ยวนี้ย่นย่อลงตามความสะดวก) และนิมนต์พระที่มีชื่อเสียงมาเทศน์ 2 พรรมาสน์เรื่องพญาคันคาก

ความจริงแล้วเป็นเรื่องของความเชื่อไม่ใช่ชาดกของพุทธศาสนา แต่ชาวอีสานตลอดจน พระสงฆ์ ได้ปรับความเชื่อให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมทางพุทธศาสนา ในลักษณะเช่นนี้ จะพบอยู่ทั่วไปในภาคอีสาน เช่น การแห่บั้งไฟ การไหว้ผีตาแฮก (ผีประจำไร่นา) ฯลฯ เหล่านี้ ชาวบ้านมักจะมีพิธีกรรมทางพุทธศาสนาเข้ามาปะปนอยู่ด้วยเสมอ ฉะนั้น พระภิกษุหัวสมัยใหม่ที่ เครื่องครัดในพุทธพิธีจะไม่ค่อยเห็นด้วยกับพิธีกรรมเหล่านี้มากนัก

4.2 ต้นฉบับ

มีปรากฏอยู่ทั่วไปเกือบทุกวัดภาคอีสาน เพราะว่ายังใช้เทศน์ในพิธีกรรม (ขอฝน) อยู่ เนื่อง ๆ เนื่องจากมีความเชื่อว่าฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลนั้น เป็นเพราะพระยาแฉกไม่ยอมส่งฝน ให้มาตกในมนุษยโลก ฉะนั้น จากความเชื่ออันนี้เอง เมื่อฝนไม่ตกตามฤดูกาลชาวบ้านจึงร่วมกัน จัดพิธีกรรมอย่างเอิกเกริกทีเดียว

4.3 เนื้อเรื่อง

เจ้าเมืองอินทปัตถนครมีโอรสออกมาผิวพรรณเหมือนคางคก แต่สีเหลืองเหมือน ทองคำ (อันว่า นางเทวีประสูติกุมารน้อย ผิวฟางเนื้อคือโสมคันคาก แต่ว่ารูปแจ่มเจ้าเหลือง เหลืองดังคำ) เมื่อท้าวคันคากเจริญวัยก็อยากได้นางเทวีที่มีโฉมงามมาเป็นภรรยา แต่หาได้ไม่ พระราชบิดาก็พยายามปลอมโยนเพราะตนเองนั้นรูปชั่วตัวดำ แต่ท้าวคันคากหาได้ลดละ ความพยายามไม่ ในที่สุดท้าวคันคากจึงอธิษฐานว่า หากตนเองมีบุญบารมีที่ได้สร้างไว้เมื่อชาติ ปางก่อน ขอให้ได้หญิงงามมาเป็นภรรยาตามประสงค์ จึงร้อนถึงพระอินทร์ ๆ จึงช่วยเนรมิต ปราสาทให้ พร้อมทั้งนางนางแก้วเทวีมาให้เป็นเมียด้วย แต่เห็นว่าท้าวคันคากรูปร่างอัปลักษณ์ มาก ท้าวคันคากจึงแปลงกายเป็นหนุ่มรูปงาม ทั้งสองอาศัยอยู่ในปราสาทที่พระอินทร์เนรมิตงาม ดังไพชยนต์ปราสาท พระเจ้าอินทปัตถนครทราบเรื่องก็ตีพระทัยและเห็นว่าพระราชโอรสหมด เหวหมดกรรมแล้วจึงเวรราชสมบัติให้ครองเมือง เมื่ออภิเษกท้าวคันคากครองเมืองพระยาแฉก ไม่พอใจ เพราะเห็นว่าท้าวคันคากนี้มีอิทธิฤทธิ์มากเกรงว่าจะเป็นภัยต่อตน จึงหาทางกลั่นแกล้ง ไม่ให้ฝนตกบนพื้นโลก เกิดความเดือดร้อนไปทั่วพื้นพิภพ ท้าวคันคากจึงต่อสู้กับพระยาแฉก ในที่สุดพระยาแฉกแพ้อิทธิฤทธิ์ของท้าวคันคาก จึงต้องยอมให้ฝนตกบนพื้นพิภพตามคำสั่ง ของท้าวคันคาก ในการต่อสู้ครั้งนี้เป็นมหายุทธทีเดียว กล่าวคือ ท้าวคันคากได้พาบริวารอันมี

กบ เขียด และหมู่นักร้องไปต่อสู้กับพระยาแถน พระยาแถนจึงเสกงูมาให้จับพวกกบเขียดกิน ทำว
คั่นคากจึงจัดให้ เขี้ยว แร้ง มาช่วยกำจัดดู ฉะนั้น สัตว์ดังกล่าวนั้นจึงเป็นศัตรูกันตั้งแต่นั้นมา

4.4 ตัวอย่าง

1. การพรรณนาฉาก กวีอีสานได้พรรณนาฉากปราสาทที่พระอินทร์เนรมิตให้แก่ท้า
คั่นคาก โดยประมวลเอาความงามของศิลปกรรมท้องถิ่นอีสานนั่นเอง ฉะนั้น ในการพรรณนาฉาก
จะเห็นความงามของศิลปกรรมต่างไปจากวรรณคดีในภาคกลาง ซึ่งมีความงดงามคนละรูปแบบ
ดังนี้

เหลียวเบิ่งในปราสาทรุ่งแสงมณีแก้ว
ยาบยาบเลื่อมสรรพรูปลงลายพุ่มนัย
คือดั่งมีวิญญาณไล่กันลีไล้
ทั้งหลายท่วงเสียงเซวดังสนั่น
สรรพรูปกอดเกี้ยวลายนเรือคำ
มีทั้งรูปนาคเกี้ยวสุบรรณแล้วลงหา
รูปทวยะยักขากอยู่แฝงเพื่อเฝ้า
มีทั้งกิริยพื่อนปักตูหวารทั้งสี่
ตาเหลือกแยมแยมคือแท้ดังลิห้วนแล้ว
รูปนางแก้วยอดฟ้าแยมยั้งพอสแสน
มังกรเข่นาคาขึ้นไขว่
สาวสวรรค์เหลือกแยมงามย้อยดังเขียน
สรรพรูปหลากแท้เป็นยั้งปราสาททอง
มณีวัลย์ลายเครือกอดกุมดวงแก้ว
ยिनวอนก้องเสียงทึนนิ่งนึ่งพุ่มนัย
ยามเมื่อวาโยพัดชายค้ำกะดิงห้า
คือดนตรีแท้เสียงเพิงซานชลุ่ย
คือพิณพาทย์เสียงฆ้องแคนได้ชลุ่ยซอ
อัศจรรย์แท้ปักตูขงกว้างยั้ง
ครวหาร้อยวาด้ามพรา่เพียง
พระบาทเจ้าเซาหล่าหลิงดู
คือดั่งวิไชยนต้อยู่ดาวดิงสี่ฟ้า
พระก็เหลียวลงพื้นธรณีสุดฝ่อ

อธิบายศัพท์

ลีไล้-ลนลาน ไล้ไล้

แส่ว-โอบ เฉียว

แซ้-จระเข้

หิง-กระดิ่ง

ขง-เขต บริเวณ

เซา-หยุด

แซ่ว-เสียงดัง เสียงจ่อแจ

ปักตูหวร-ประตูหวร

ซินไซ่ว-ซวกไซ่ว

ไค้-เครื่องดนตรีสำหรับเป่าคล้ายแคน

ด้าม-ประมาณ ขนาด

ผ่อ-เห็น มองดู

2. คำนิยาม กวีได้พยายามที่จะชี้ให้เห็นว่าคาถาอาคมนั้นมีอำนาจน้อยกว่าบุญบารมี ซึ่งกวีได้ปรับเอาคติทางพุทธศาสนาเข้ามาแทรกไว้ให้ผู้ฟังเห็นตาม และปลุกฝังความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม กล่าวคือ พยายามชี้ให้เห็นถึงบารมีที่ได้สร้างไว้เมื่อชาติปางก่อน ย่อมมีผลมาตอบสนองไม่ชาตินี้ก็ชาติหน้า และเป็นอำนาจที่ยิ่งใหญ่เหนืออำนาจอื่นใด โดยสร้างโครงเรื่องให้พระยาแถมแพ้วคั่นคาก ซึ่งเป็นเพียงสัตว์ (บางครั้งก็กล่าวว่าเป็นสัตว์ บางครั้งก็ว่าเป็นมนุษย์) แต่มีบุญญาธิการที่ได้สร้างไว้เมื่อชาติก่อนมาตอบสนอง และยิ่งกว่านั้นกวียังสรุปไว้ท้ายเรื่องอีกด้วย เพื่อเป็นการเน้นให้ผู้ฟังเข้าใจอีกครั้งหนึ่งว่า ดังนี้

อันว่าบุญสมภารแพ้อาคมจบเพทจริงตาย

แมนว่าตัวเก่งกะดัดรู้ไว้คนกะดื้อหากมีเจ้าเอย

อันว่าศาสตร์ศิลป์นี้พาตัวตกต่ำก็มี

लगเพื่อได้ฉำเจ้าบุญกว้างบาปเต็งเจ้าเอย

บได้หลังเบ็งกำผู้เพิ่มมีคุณ

เขียนบิดามารดาบาปกรรมนำกัน

เนรคุณตนเจ้าอาจารย์สอนสั่ง

บาปแล่นต้องเวรเกี่ยวจุ่มจม

เห็นว่าตนจบเพทด้วยอาคมแข็งขนาด

ตั้งวางีตงกแก่นพันฉำไซ่วซิน

ชาติว่าชายนี้लगมีจบเพทจริงแล้ว

แมนว่ารู้ยั้งล้นอำไว้จึงตีเจ้าเอย

อธิบายศัพท์

แพ้ว-มีชัย ตรงข้ามกับพ่าย

กะดื้อ-เก่งกาจ

เต็ง-ทับไว้ ซ้อน ทับถม

กะดัด-เกินไป มากเกินไป เกินความจริง

เทื่อ-ครั้ง คราว

หลิง-ชำเลื่องดู มองดู

กำ-ทิส ทาง ฝ่าย

นำกัน-ตามหลัง

งัด-แปลกใจ

จากเง้น-อยากมาก

อำ-ปิดไว้ ไม่เปิดเผย

3. ภาชิต กวีได้สอดแทรกคำสำนวนที่ใช้พูดกันทั่วไปในท้องถิ่น จะเป็นสำนวนเปรียบเทียบกับก็ตาม ที่ปรากฏอยู่ในเรื่องพญาคันคากนี้เรามักจะพบว่าชาวบ้านยังใช้พูดจากัน โดยเฉพาะหนุ่มสาวมักจะนำมาพูดขณะเกี่ยวพาราสีกัน หรือชาวบ้านขณะที่สนทนากันมักจะนำสำนวนที่เรียกว่า ผญา เข้ามาสอดแทรกเสมอ ๆ ซึ่งเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชาวอีสาน สำนวนพูดที่ปรากฏอยู่ในเรื่องนี้ยกมาให้ดูพอเป็นตัวอย่าง เช่น

- ความไม่เหมาะสมเมื่อเข้าคู่กันแล้วจะเป็นปัญหา กวีท่านก็หยิบยกขึ้นมากล่าวว่า
แนวรูปร่างร้ายเขียดกันคากสันใด
ส่งไปจาเหนี่ยวดาวเดือนไปลือเทียมซ้อน
คือดั่งเกวียนไม่สมล้อจัวเทียมมันบ่คล้อง
คือดั่งคนหาน้ำบ่สมแท้สเเล่ค่อนนั้นแล้ว
เบี่ยนบ่สมกะดั่งมันสิเคื่องเพียดจ่อ
คำวบ่สมแอกน้อยมันสิมันร่วมใด ลูกเอย
คือขอบ่สมซ่างหมากโปงลางบ่สมต่าง นั้นแล้ว
แสนเอาเชือกโยนโยนได้ก็บ่ดั่ง ลูกเอย

อธิบายศัพท์

สันใด-ฉันใด

ส่ง-ไฉน ฉันใด

จา-เจรจา

เทียมซ้อน-คู่เคียง (ภรรยา)

เบี่ยน-กระดิ่งเล็ก กะเบี่ยนก็ว่า

เพียดจ่อ-ตะแกรงรังไหม

คำว-เชือกเส้นใหญ่ล่ามควาย

โปงลาง-เกราะใส่คอต่างแทนกระดิ่งแต่ทำด้วยไม้

- สำนวนไทยภาคกลางที่ว่า "เพชรในตม" หรือ "ผ้าขี้ริ้วท้อทอง" หรือ "คมในฝัก" กวีอีสานท่านก็ได้กล่าวถึงซึ่งดูเหมือนว่า ลักษณะเช่นนี้จะเป็นค่านิยมของคนไทยโดยทั่วไป กล่าวคือ ไม่ค่อยแสดงตนโอ้อวด ซึ่งน่าจะได้รับความจากวรรณกรรมทั้งสิ้น ทั้งชาวภาคกลางและชาวภาคอีสาน ในเรื่องพญาคันคากนี้กวีท่านพยายามเน้นและอธิบายความหมายไว้ชัดเจน ดังนี้

ให้เจ้าแปลงตนไว้ทำเนียบ คือนกเจ้าแท้เนื้อ

ยามเมื่อบินเจ็ดเจ้ยลิขาวเปลือดั่งนกยาง

แนวทองคำนี้ตกดินบ่หม่นหมอง

แสนจักเอาผ้าร้ายทอไว้ก็ยังไม่ลืมนั่งเดิม นั้นแล้ว
ให้ค่อยเจียมตนเหมือนนายเจียมไพร
คือลูกไม้เจียมยาไว้แนวนั้นสิรุ่งเรือง
ชาติที่มณีโชติแก้วหากมีค่าควรแสน
แมนสิเอาไปหมกซี้ตมก็รุ่งเรืองดวงแก้ว

(เจ็ดเจ้ย-โผผิน บินแฉลบ)

- สอนให้รู้จักรอบคอบอย่าว่าวาม "หรือทะเลกลางปล้อง" สำนักอนีสานได้เปรียบเทียบ
ไว้ดังนี้

มันสิเป็นไม้ไผ่บ้านเกิดใหม่หงากอ
สิเป็นช้างสิ้นขอให้มันเลิงการกายหน้า
ให้ลูกดอมตนไว้คือไถนาอย่าสามรื่อง
ควายสิสิ้นแอกน้อยไถสิหล่มบ่เสมอ

อธิบายศัพท์

หง่า-ปิด ปกคลุม
เลิง-พลาด ไม่ตรง

สิ้น-เกินพอดี นอกคอก
สาม-เรื่อย ๆ เสมอ ๆ

5. นกกระจอก หรือ ท้าวรอกิต

5.1 ที่มาของเรื่อง

เรื่องนกกระจอกปรากฏอยู่ในชาดกชื่อว่า สรรพสิทธิชาดก ฉะนั้น เนื้อเรื่องจึงมีปรากฏ
อยู่ในวรรณกรรมภาคอื่น ๆ ด้วย แต่มีชื่อเรียกแตกต่างกันไป และสำนวนโวหารตามภาษา
ท้องถิ่นนั้น ๆ เช่น ในภาคกลางเรียกชื่อว่า "เรื่องนกกระจาบ" ก็มี

5.2 ต้นฉบับ

เรื่องนกกระจอกในภาคอีสานเป็นวรรณกรรมที่ค่อนข้างจะแพร่หลายเรื่องหนึ่ง โดย
เฉพาะสำนวนโวหารนั้น กวีได้สร้างสรรค์มาด้วยความไพเราะและประณีต โดยนำสำนวนผญา
ท้องถิ่นที่ชาวบ้านนิยมพูดจกกัน หรือหนุ่มสาวนิยมใช้เกี่ยวพาราสীগันสอดแทรกอยู่จำนวนมาก

ต้นฉบับที่ใช้ศึกษานี้เป็นต้นฉบับของวัดเกษรเจริญผล บ้านมะค่า อ.กันทรวิชัย
จ.มหาสารคาม พระอริยานุวัตร (อารีย์ เขมจารี) ได้ถอดมาเป็นอักษรไทยปัจจุบัน และพิมพ์
เผยแพร่ เมื่อพ.ศ. 2513 พิมพ์ที่โรงพิมพ์ศิริภรณ์ อ.เมือง จ.ขอนแก่น

5.3 เนื้อเรื่อง

นกกระจอกผิวเมียคู่หนึ่ง ได้ขออาศัยพระฤาษีผู้เข้าฌานสมาธิแก่กล้าทำรังอยู่ที่หนอง

พระฤๅษีก็อนุญาต พ่อหนกก็ออกไปหาเหยื่อทุกวันตามปกติ วันหนึ่งพ่อหนกไปหากินในเกสร ดอกบัว ครั้นสายแสงแดดแก่กล้ามากขึ้น กลีบดอกบัวก็หุบ พ่อหนกไม่ทันรู้ตัวจึงติดอยู่ในดอกบัว ครั้นรุ่งอรุณดอกบัวก็ขยายกลีบบานอีก พ่อหนกจึงบินออกมาได้ ส่วนนางแม่หนักคิดว่าพ่อหนกคงไปติดนางนกอื่นจนลืมนึกลืมนเมีย ได้แต่เสียใจ ครั้นรุ่งเช้าเห็นพ่อหนกบินกลับมา แม่หนักก็ต่อว่าพ่อหนก พ่อหนกพยายามชี้แจงข้อเท็จจริง แต่แม่หนักไม่เชื่อพ่อหนกก็สาบานว่าหากพูดเท็จขอให้ตัวใหญ่เท่ากับพระฤๅษี นางแม่หนักกล่าวว่าเชื่อไม่ได้เพราะฤๅษีเป็นคนบาป

พระฤๅษีสะดุ้งตื่นจากฉาน จึงถามแม่หนักว่าทำไมตนจึงเป็นคนบาป นางนงตอบว่าพระฤๅษีเป็นคนบาป เพราะไม่สามารถที่จะมีบุตรชายสืบตระกูลได้ พระฤๅษีได้ฟังดังนั้นจึงให้นางแม่หนักและพ่อหนกพาลูกไปอาศัยอยู่ที่อื่น เพราะตนจะเลิกบำเพ็ญตบะ โภกหนวดโภกเคราออก พ่อแม่หนักจึงพาลูกน้อยไปทำรังใหม่ที่ป่าเลา ส่วนพระฤๅษีก็กลับบ้านไปหาภรรยา เพื่อขอใช้ชีวิตร่วมกับภรรยาต่อไป

วันหนึ่งไปป่าใหม่ป่าเลาใกล้ ๆ รังนก พ่อแม่หนักจะพาลูกน้อยบินหนีก็ไม่พ้น จึงสัญญากันว่าจะตายพร้อมกันที่รัง หากพ่อหนกผิดสัญญานางขออธิษฐานว่า เกิดชาติหน้าจะไม่ยอมพูดกับชายไม่ว่าจะเป็นผู้ใด ส่วนพ่อหนกทนความร้อนไม่ไหวจึงบินออกจากรัง แต่ก็บินไม่พ้นเปลวไฟ จึงตกลงในกองไฟตายอยู่ใกล้ ๆ รังนั่นเอง นางนงพ่อหนกและลูกนกต่างก็ถูกไฟครอกตายทั้งหมด

ภายหลังต่อมาพ่อหนกและแม่หนักต่างก็กลับชาติมาเกิดเป็นคน พ่อหนกเกิดเป็นท้าววรกิต โอรสเจ้าเมือง ส่วนแม่หนักเกิดเป็นธิดาเจ้าเมืองกาสิชื่อว่า จันทะจร พระธิดาจันทะจรไม่ยอมพูดเลยตั้งแต่ประสูติ พระราชบิดาพยายามหาหม่อมมารักษาเท่าไร ๆ นางก็ไม่ยอมพูด พระราชบิดาเป็นทุกข์มาก จึงประกาศว่าหากผู้ใดสามารถทำให้พระธิดาพูดได้ จะยกพระธิดาให้เป็นมเหสีและยกเมืองให้ปกครอง มีผู้อาสาจำนวนมากแต่ไม่เคยมีผู้ใดทำได้สำเร็จ

ท้าววรกิตทราบความเรื่องพระธิดาจันทะจร และรู้ด้วยญาณเมื่อปางหลังว่า พระธิดาจันทะจรคือนางนงกระจอกที่เป็นภรรยาตนเมื่อชาติปางก่อน จึงไปเรียนเวทมนตร์กับพระฤๅษี เรียนวิธีถอดดวงใจได้สำเร็จ จึงไปเมืองกาสิ อาสารักษาพระธิดาจันทะจร ท้าววรกิตได้ทักลวิถอดดวงใจให้กับกระจกบ้าง หมอนบ้าง และเครื่องใช้ต่าง ๆ ในห้องบรรทมพระธิดา สิ่งของต่าง ๆ เหล่านั้นได้พูดคุยกับพระธิดา โดยตั้งปริศนาและแก้งเฉลยผิด ๆ พระธิดาทนไม่ได้จึงบอกคำเฉลยปริศนาที่ถูกต้อง เมื่ออำมาตย์ได้ยินเสียงพระธิดาพูดก็ตีฆ้อง เพื่อให้ทราบว่าพระธิดาพูดแล้ว พระธิดาจึงทราบความจริงว่าท้าววรกิตคือพ่อหนกที่เคยเป็นสามีเมื่อชาติปางก่อน โดยถามเรื่องราวเมื่อชาติปางก่อนจากหมอนที่ท้าววรกิตถอดดวงใจไว้ นางก็ต่อว่าท้าววรกิตที่ผิดสัญญา

เจ้าเมืองกาสิทราบเรื่องพระธิดาพูดได้แล้ว ก็ตีระฆัง จึงอภิเษกให้ท้าววรกิตเป็น

เจ้าเมือง และยกพระธิดาให้เป็นมเหสี ทั้งสองก็ครองเมืองอย่างสันติสุขสืบต่อไป

ครั้นเมื่อบ้านเมืองสงบเรียบร้อยดีแล้ว ท้าววรทิตก็สละราชสมบัติออกบวชบำเพ็ญบารมี

5.4 ตัวอย่างสำนวนโวหาร

ตามที่กล่าวมาแล้วตอนต้นว่าโครงเรื่องนั้น ได้นำมาจากสรรพสิทธิชาตก ฉะนั้น จึงดำเนินไปตามเนื้อเรื่องเดิม แต่สำนวนโวหารนั้น กวีอีสานได้สรรสร้างขึ้นมาอย่างประณีต เมื่อศึกษาโดยละเอียด แล้วพบว่ากวีที่ประพันธ์เรื่องนกกะจอกนี้เป็นกวีที่มีฝีปากเป็นเลิศท่านหนึ่งของอีสาน แต่เรื่องนี้ไม่ค่อยแพร่หลายเท่าที่ควร ก็เป็นเพราะว่าเนื้อเรื่องไม่สนุกสนานมากนัก กล่าวคือเรื่องไม่ซับซ้อนถูกใจผู้ฟังก็เป็นได้

จากการพิจารณาทางด้านสุนทรียภาพแห่งวรรณกรรมแล้ว เห็นว่าเรื่องนกกะจอกนี้เพียบพร้อมไปด้วยคุณธรรม ภาชิตของท้องถิ่นอีสานที่คนหนุ่มสาวใช้พูดจาเกี่ยวพาราสักกันอยู่เนือง ๆ ที่เรียกว่า ผญา หรือ คำผญา สำนวนท้องถิ่นที่เข้ามาประมวลอยู่ในวรรณกรรมเรื่องนี้ ดังตัวอย่างที่จะยกขึ้นมาพอสังเขป

1. นางนกต่อว่าพ่อนกที่ไม่กลับรังตามเวลา โดยท้าวไปเป็นชู้กับนกอื่น นางนกเปรียบว่า “ไฉนพี่ไปเดินทางไค้กับเมียคนอื่น ทางเก่ามียังไม่ชนะไฉนลืมหึงไม่ย่างเดิน เหมือนดังดอกไม้แห้งเหี่ยวแล้วไม่ดมอยู่เสมอ (หรือ) ไม่เหมือนดอกไม้แต่งกลิ่นหอมตลบฟุ้ง” ซึ่งกวีได้เขียนไว้ว่าดังนี้

ย้ายรังไปเที่ยวทางเว้ง
ทางเก่ามีบ่แพ้
คือดังดวงดอกไม้
บ่คือจุมจีบาน

ดอมเมียคนอื่น
สังไลหึงบ่ย่างเดิน พี่แล้ว
แห้งเหี่ยวบ่เลิงหอม แท้นอ
กลิ่นหอมตลบฟุ้งแท้แล้ว

อธิบายศัพท์

เว้ง-ทางไค้ ทางคด
แพ้-มีชัย ตรงข้ามกับพ่าย
ไล-ลืมหึง
เลิง-เรื่อย ๆ เสมอ
ฟุ้ง-กระจาย ฟุ้ง

ดอม-ด้วย กับ
สัง-ไฉน ฉันท
หึง-หึง เทหึง ว่าดอกไม้
จุมจี-บานแรกแย้ม ตุมแต่ง

2. พ่อนกก็อธิบายว่า “น้องมีค่ามากเหมือนกระจกให้พี่ส่องตัวเอง เหมือนกับต้นจวงจันทร์ที่มีกลิ่นหอมเรื่อย ๆ มีผลออกมาก็สำหรับนกเอี้ยง กา อาศัย พี่พูดด้วยความสัจจะน้องอย่าแสรังทำกระเทียม หอมชิงช้าให้มันเพื่อนเปรี้ยวเลย อย่าแสรังหาเลามาเปรียบกับอ้อยใครว่าเลาหวานกว่าอ้อยเป็นบาปร้าย คำพังเพยนี้เป็นคำที่หนุ่มสาวใช้พูดเกี่ยวพากันอยู่ทั่วไป

เรียกว่า คำพญา นั้นเอง กวีก็ได้นำมาประมวลไว้ในเรื่องได้อย่างกลมกลืนว่าดังนี้

น้องคือแวนแก้ว	ให้ต้นพี่แยงเงา แท้ตาย
น้องลิ่งคือจวงจันท์	กลิ่นหอมเลิงเรื่อย
มีผลผลาเรื่องเรือตัน	กาเอี้ยงไต่ตอม นั้นแล้ว
อ้ายบ่ได้กล่าวเลิศเบื่อง	เว้าล่ายมีสัจจัง แสนา
น้องอย่าแปลงกระเทียมหอม	ซาซิงซิชีนลัม
อย่างแปลงเอาอ้อย	หาเลามาเปรียบ น้องเอย
ไผว่าเลามันหวานกว่าอ้อย	เป็นร้ายบาปชิกิน นั้นแล้ว

อธิบายคำ

แยง-ส่อง	เลิง-เรือ ๆ เสมอ ๆ
ล่าย-ปด โทหก	ฮิน-เพื่อน

3. กวีอีสานได้เปรียบเทียบการไม่มีบุตรนั้นเหมือนกับต้นตาลยอดด้วน คือไม่อาจจะเจริญงอกงามได้อีกต่อไป เหมือนกับตอตันยุงยางถึงเพียรรดน้ำก็ไม่แตกใบอ่อน ฉะนั้น แสดงให้เห็นว่าความเชื่อของคนไทยในภูมิภาคอีสาน ซึ่งมีทัศนะว่าการแต่งงานเพื่อที่จะมีลูกสืบสกุล เช่น ตอนนางนกว่าฤาษีมีบาปเพราะไม่มีลูกสืบสกุล กวีได้หยิบยกเอาคำพังเพยของท้องถิ่นเข้ามาประกอบเรื่อง ดังนี้

บัดนี้ก็ไม่มีบุตรตา	สืบแนวแทนเชื้อ
คือตั้งตาลปลายด้วน	แกนกลางท่ง นั้นแล้ว
ลูกบ่เต้า	ใบหุ้มก็บ่มี เจ้าเอย
บ่ตั้งนั้นคือยุงยางไม้	ตอสูงตันต่ำ ท่านเอย
แสนซึเพียรรดน้ำ	ให้บ่มีบ่มีบ่ได้แล้ว

อธิบายคำ

แนว-เชื้อแถว พันธุ์	แกน-โตเต
รด-รดน้ำ	บ่มี-แตกใบ ผลิใบ

4. กวีอีสานมีทัศนะเกี่ยวกับจิตใจว่า ใจหญิงรวนเรไม่หนักแน่นเหมือนใจชาย ซึ่งมีทัศนะเช่นเดียวกับกวีภาคกลาง ที่พยายามจะอธิบายถึงความผันผวนทางอารมณ์ของผู้หญิงมากกว่า ในเรื่องนกกระจอกกวีนำมาสอดแทรกไว้ตอนที่พ่อนกกว่าแม่นก เมื่อไฟกำลังไหม้จะถึงตัวว่าดังนี้

เจ้าจักไลลูกน้อย	ทั้งอ้ายบ่ล่าคอยนั้นนา
อันว่าใจผู้หญิงนี้	ปลิวไปคือหมากนุ่น

ใจอ้ายหนักคือหินก้อนล้าน
แม่รู้ว่าใจแม่หญิงนี้
ลมพัดแต่เล่าน้อย
อันว่าใจผู้ชายนี้
แม่รู้ว่าซิเอาเชือกผูกที่

ปมีย่านหอมตายพีแล้ว
คือไก่อวทะท่าห่าง
ตำตองก็เล่าปลิวนั้นแล้ว
คือหินก้อนใหญ่
พันเส้นก็บดิง พีแล้ว

อธิบายคำ

ไล-ลีม

ล่า-ช้า เลื่อง เหลียวดู

ย่าน-กล้าว

หอม-ใกล้ เกือบ

กะตำ-ตะกร้า

ตำ-กระทบ

ที่น-กระตุก ดิง

ดิง-ไหว เคลื่อน

5. ฃญา คำพังเพยอีสานที่ใช้พูดกันระหว่างหนุ่มสาว ได้เปรียบว่ารักเขาข้างเดียว นั้นเหมือนกับตกกล้าไม่มีน้ำ ฝนไม่ตก กล้าก็ตายเปล่า ๆ กวีได้นำเข้ามาผนวกอยู่ในเรื่องนี้ เช่น (ภาคกลางเปรียบว่า "ข้าวคอยฝน")

เชิญน้องปากกล่าวไว้

พอน้อยทอเม็ดงา แต่ถ้อน

คือดั่งเรดตกกล้า

ในน้ำน้ำเงินขาด

ฝนบ่ตกรดกล้า

นาซิแห้งเปล่าตาย น้องเอย

6. กวีอีสานได้เปรียบเทียบผู้หญิงใจแข็ง ไม่เชื่อคำชายง่าย ๆ ไว้เหมือนกับก้อนหิน ซึ่งเหมือนกับกวีภาคกลาง ต่างก็แต่ว่ากวีอีสานได้อุปไมยกับต้นยูงยางว่าลมพัดยังกระเดื่อง ดั่งนี้

แนวยูงยางไม้

ลมตีหากเอียงอ้วยน้อยเอย

น้องสั่งเป็นดั่งหินก้อน

ลมต้องบ่ดิง

อ้วย-ผันแปร

สั่ง-โหม ฉั่นไค

ดิง-ไหว กระเดื่อง

7. การจะอยู่เป็นคู่ผู้ตัวเมียนั้น กวีอีสานและความเชื่อในสังคมชาวชนบทมักเชื่อว่าเป็นเพราะบุพเพสันนิวาส ฉะนั้น ทุกคนไม่ควรจะฝันวาสนาของตน กล่าวคือ ยึดมั่นในกฎแห่งกรรม ถึงแม้ว่าจะมีความเพียรอย่างไรก็ไม่สมปรารถนา กวีได้นำมาประมวลรวมไว้ในเรื่องนี้ ตอนที่พวกผู้หญิงเยาะเย้ยหนุ่ม ชาวเมืองที่ซนอาสาให้นางจันทะจรพูด ว่า

บุญหัวพีบ่เคยได้ชี้ข้าง

ย่านแยงพาดก น้องเอย

บ่เคยได้ชี้ครก

สากกระเบือชิพาตัน

แนมทอบุญคาดได้

จักบินมาก็คือนกเจ้า น้องเอย

บุญบ่เคยคาดได้

ชิบินข้ามจ้งนกดเขา นั้นแล้ว

บุญบ่เคยคาดได้

มณีโชติคุณโสง พีแล้ว

แสนซิปองไล่คุบเอา
อ้ายสั่งมาเสียดายแก้ว
พี่เอาผ้ามัดท่อไว้
เห็นว่ามิเงินบ่มีค่าเฝ้า
มีทองคำบ่มีอินอ้อย

ก็หลุดมือไปได้
สลับแสงเรืองรุ่ง เदनอ
สั่งมาได้ลักหนี ได้แล้ว
จาหนี่มื่อร้อยเทื่อ
ออยได้ก็บ่ฟัง แท้แล้ว

อธิบายศัพท์

แย่ง-ที่นึ่งหลังข้าง กูบ
คุณโฮง-มีค่ามาก คำคุณ
บ่มีค่าเฝ้า-ไม่มีเพียรเฝ้ารักษา
คั้น-ครั้น
ออย-ปลอม ประโลม

จ้ง-อย่าง จ้งว่า-อย่างว่า
คุบ-ตะครุบ
จา-เจรจา
อินอ้อย-พูดออกอ้อน

8. กวีอีสานมีทัศนะต่อความรักว่า ความรักย่อมเกิดขึ้นทั้งสองฝ่ายในเวลาเดียวกัน และมีปฏิกริยาตอบสนองซึ่งกันและกันจึงจะเสพสุข แต่ถ้าขบวนการไม่เป็นไปพร้อม ๆ กันจะบังเกิดการขัดแย้ง (เสพทุกข์) นอกจากนี้ ยังต้องคอยจนถึงความพร้อมด้วย คือไม่ชิงสุกก่อนห่าม ซึ่งเป็นค่านิยมของคนไทยทั่วไปทุกภาค เช่น

- ปฏิกริยาตอบสนองซึ่งกันและกันทั้งสองฝ่าย ความรักจึงจะเกิดขึ้นได้ จากตัวอย่างข้างล่างนี้ปฏิกริยายังเกิดไม่พร้อมกัน จึงเกิดการขัดแย้ง ซึ่งกวีได้พรรณนาไว้ว่า

เจ้าแก้วเกิดหล้า
กนกห้องอยู่ดอมอ้าย
เจ้าผู้กบเตี้อง
บาดว่างบอเตี้อง
กกบหันฝิ่งแน่น
รากบหันได้หยั่งดิน

สั่งได้ห่างไกลอก พี่นอ
สั่งไปบานบ้านเพื่อน แพงเออย
สั่งดิงตายตั้งเต่ง่า เदनอ
สั่งไปเหลือองตั้งเตีไบ พี่เด
สั่งมาจีจุมดอก เदनอ
สั่งมาปิ่นปงไบ พี่เออย

อธิบายศัพท์

หล้า-ลำ คนเล็ก
เพื่อน-เขา บุรุษที่ 3
เตี้อง-กระเตี้อง
ง่า-ก้าน กิ่ง
จีจุม-แรกแย้ม เต่งตุ้ม

กก-โคนต้น
แพง-มีค่ายิ่ง ใช้เรียกหญิงที่รัก
ดิง-ไหว เคลื่อนไป
บาดว่า-หากว่า
ปิ่นปง-ผลิบาน แตกใบ

ไผ่ท่อนเอาไม้ตมเตี้ยกน้อย
 เขียดคันคากจาแบกขอนยาง
 (แซ้-จระเข้ ลอยน้ำ-วายน้ำ
 ชะยุง-ไม้พุง จา-เจรจา พุดว่า
 ง. แนวชายนี้ เทียมดั่งแลน
 คำปากหวานดั่งอ้อย
 (แลน-ตะกวด ล้อม-เปรี้ยว
 จ. คือดั่งยืมดั่งอ้าย
 (ดั่ง-จมูก หัน-หายใจ)
 ฉ. ลือว่าน้องมีสองล้น
 ใจจึงเป็นโลกเดียว
 (แลน-ตะกวด แนว-อย่าง แบบ
 ช. อันนี้ช่างมาสลับปลับล้น
 ใจปหน้ากหน้าวงแน่น
 แนวหญิงทำน้ำ
 หญิงศาลาโรงทาน
 คือหนทางเส้น
 (เซา-หยุด)

ไปงัดขอนไม้ชะยุง
 บ่ท่อนมีในพื้นที่
 ฮีต-จาริต นันถ้อน-นันถิด
 คณิง-คะนิง)
 สองล้นจากความเว้าเบียง
 ใจลุ่มดั่งหมากนาว
 จา-พุด เว้าเบียง-พุดโกหก)
 หันใจมันบโโล่ง पीเต
 คือแลนสองแ่ง
 แนวล้นบโโล่กลือ ชั้นบ
 ชั้น-นัน)
 แนวหญิงปลัดยชื่อ
 ลังแก้ทอเม็ดงา นันแล้ว
 คนอาบลงกิน
 จอดเซานอนยัง
 ไปมาเที่ยวท่อง

วรรณกรรมพุทธศาสนาอื่น ๆ

วรรณกรรมพุทธศาสนาอีกจำนวนหนึ่งที่เห็นว่าเป็นวิชาการมากเกินไป จึงไม่อยากยกมาอธิบายให้ละเอียด ซึ่งส่วนใหญ่จะมีชื่อปรากฏอยู่ในบทที่ 2 แล้วนั้น วรรณกรรมเหล่านี้ผู้ประพันธ์จะเน้นหนักไปทางด้านวิชาการศาสนา หรือไม่ก็เน้นทางด้านการศึกษา ศาสนา หรือเป็นตำนานพุทธเจดีย์ในภูมิภาคอีสาน และอาณาจักรล้านช้างเป็นส่วนใหญ่

อีกประการหนึ่ง วรรณกรรมพุทธศาสนาเหล่านี้ มักจะเน้นหนักทางด้านวิชาการจนขาดสุนทรียะแห่งวรรณกรรมไป ถึงแม้ว่ามีบางเรื่องที่กวีพยายามผูกเป็นร้อยกรองแล้วก็ตาม แต่ข้อจำกัดในการที่จะมุ่งถึงเนื้อหาเป็นสำคัญ ได้แก่เรื่องเซตพน หรือเสตพน (ว่าด้วยการสืบศาสนาสู่ดินแดนแหลมทอง) หรือเรื่องตำนานอรุรงคนิทาน ก็เป็นเรื่องที่เน้นในการนำพระธาตุของพระพุทธรูปเจ้ามาประดิษฐานที่พระธาตุพนม เป็นต้น

ส่วนเรื่องอื่น ๆ เช่นเรื่อง เสียวสวาด ท้าวโสวัต หรือเรื่องแลนมนู เป็นลักษณะชาดกมุ่งที่จะสอนธรรมะแก่อุบาสกอุบาสิกาเป็นเกณฑ์ ฉะนั้น ไวยากรณ์จึงด้อยไปทางด้านสุนทรียะ นอกจากนี้ ยังมีตำราวิชาการทางพุทธศาสนา เช่น พระมัลลยเลียบโลก พระเจ้าเลียบโลกหรือบุจฉาพยากรณ์ ชินธาตุ ชมพูทวีป เป็นต้น

พระเจ้าสีหราชดี (มหาชาติ) วัดมหาธาตุ อ.เมืองร้อยเอ็ด